

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээч

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 143
(18730)

2015 чылдың
декабрь 24
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

«БАЙ-ХААК АКВА»

«Бай-Хаак» бүдүрүлгениң удуртукчузу Шончалай Соян биле садыгжы Марина Хертек олар.

ывада сайгарлыкчы чорук-едик деңнелде чорудуп турар рүлгелерниң бирээзинге Таңды унда «Бай-Хаак» кызыгаар-ынган акционерлиг ниитилел аржыр. Ук бүдүрүлгени сайгар-чы чоруктуң бедик арга-дуржулга-төлээзи Шончалай Соян удуртуп,

ажыл-агыйның аңгы-аңгы адырла-рында 100 ажыг кижини ажил-биле хандырган.

Коллективтин янзы-бүрү угла-ныышкынның цехтеринде бүгү Тыва-да билдингир «Бай-Хаак Аква» деп арыг сугдан эгелээш, чүзүн-бүрүн каттар: киш-кулаа, чыжыргана,

инек-караадан холуп тургаш кы-лып каан ижер суксуннар, 10 ажыг хевирниң амданныг аш-чеми, хой, хаван эьдинден ыштап каан эьди, янзы-бүрү сорттарның колбасазы дээш, чүнү чок дээр.

Владимир ЧАДАМБАНЫҢ
тырттырган чуруу.

Тываның Баштыңының ажыл-херээ

КАДЕТТЕР БАЙЫРЛАЛЫНГА КИРИШКЕН

Россияның Президентизиниң Кызылда кадет училищезинче бо чылын дужаап кирген 66 оол-ду кадеттерниң одуруунче хүлээп алырының байырлыг езулалын эрттирген. Регионнуң удур-тулгазын, ИХЯ, ФАА-ның удуртукчуларын, кол федералдыг инспекторну, буддисчи база право-слав шажыннарның төлээлерин, Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарын, интернационал-чы дайынчыларны, кадеттерниң ада-иелерин болгаш чоок кижилерин байырлыг езулалче чалап алган.

Республиканың Баштыңы ол хемчег бедик деңнелге, харын-даа сагыш-сеткилди хайныктырып кээр кылдыр эрткенин демдеглээн. «Бир метр хире дурт-сынның, шериг бөргүн кедипкеш, даңгырак хүлээп ап турар оолдар-ны көөрге, езулуг-ла улуг шериглер-ле! Чоргааралдан кижиле харлыга бээр. Президентиниң кадет училищези бистиң оолдарымыска бүгү талазы-биле сайзыралды бээринге идегеп турар бис» — деп, Шолбан Кара-оол магадаан.

Тываның аңгы-аңгы булуңнарындан салым-чаяанның өскүстерни база чединмес өг-бүлелерниң ажы-төлүн училищеже киреринге бирги ээлчегде деткир деп, Шолбан Кара-оол база катап айыткан. Ынчангаш муниципалдыг тургузулгаларның удуртук-чуларындан, республика школаларының директор-ларындан, Өөредилге болгаш эртем яамызындан, социал айтырыглар талазы-биле бодунуң оралакчы-зындан кончуг салым-чаяанның, ынчалза-даа дужаап кирериниң документилерин боттары четчелээр аргазы чок оолдарны шилип тывар ажилды амдыгааштан эгелээрин негээн. Республиканың өске школаларын-дан өөреникчилерге ажыктыг ужуражылгаларны, өөредиглиг «төгериң столдарны» училищеже эрттирип турары чугула деп саналдаан.

«Бичии-даа болзуңарза, Россияның кадеттери дээр-зи илдеңдир. Силер дээр чоргаарал хайныгып кээр-дир. Кадеттер — Россияның онза чоргааралы чораан болгаш болур-даа» — деп, даңгырак хүлээп алган оол-дарга Тываның Баштыңы чоргаарал-биле чугаалаан.

Тыва Чазактың Үрер хөгжүм оркестриниң үдөлгези-биле кадеттерге шынзылгаларны болгаш ылгавыр демдектерни тывыскан. Училищеде бир чыл ажыр өөренипкен улуг класстың кадеттери чаа өөренип кирген кадеттерге байырны чедирген.

Даңгырак хүлээп алыры чүгле албан-езулалы эвес, а улуг, солун байырлал база болган. Училищениң та-лантылыг оолдары ада-иелерге, аалчыларга ырлап, шүлүктөп, дыка солун концертти көргүскеннер. «Россия-га бараан болур» деп ыры-биле кадеттер концертти дооскан.

Президентиниң Кызылда кадет училищезиниң тугунуң чанында № 1 постунуң ажыдышкын езулалы база болган.

Президентиниң Кызылда кадет училищезинде 5-тен 8 класстарда 131 оолдар өөренип турар. Келир чылын 100 хире оолдарны немей хүлээп алыр. Кыс уругларның пансионадының тудуу амгы үеде чоруп турар.

ТР-ниң Чазаның парлалга албаны.

Чагыдылга — 2016

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2016 чылдың «Шын» солуннуң чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында болгаш «Тыва-печать» КХН-ниң киоскилеринде бо хүннерде чоруп турар.

Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алы-рынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту — бижикчиле-ривисти, номчукчуларымысты кыйгырдывыс!

Хүндүлүг чонувус!
«Шын» солунну үезинде
чагыдып номчуңар.

Хүннүн медээлери

ЧАА ТОМУЙЛААШКЫННАР

Өөредилге болгаш эртем сайыды турган Каадыр-оол Бичелдей Тыва Республиканың Баштыңының оралакчызынга томуйлаткан. Ооң албан-хүлээлгезинче күрүнө секторунун телевизел эргелелиниң принциптерин шиңгээдириниң айтырыглары кирер. Оон аңгыда ол информация политиказын харыылаар.

ИЙИ ДАКПЫР КҮЖЕНИИШКИН-БИЛЕ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол чазак кижигүннеринге Чаа чыл байырлалдарының үезинде эрге-чагыргаларның төлээлери ийи дакпыр күжениишкинниң ажилдап, амыдырал хандырылганың бүгү адырларын

эртем сайыдынга Россияның алдарлыг башкызы, Күрүнө лицейиниң үндезилекчизи Татьяна Санчаа томуйлаткан.

Чаа сорулгаларны болгаш мурнады хөгжүдөр айтырыглары чогумчалыг шиитпирлээри биле, ол ышкаш организастыг курлавырларны мөөңнээриниң чугула апарганы-биле кадрлар айтырыгына мындыг өскерилгелерни кылган.

gov.tuva.ru

Хамаатыларның

эрге-ажыктарының камгалалы

ШАЛЫҢЫН ЭВЭЭЖЕДИР САНАП ТУРГАН

Ажылдакчыларның ажыл шалыңын күш-ажыл төлөвириниң эң биче хемчээлинден безин куду төлөп турган кол эмчиге харысалга онааган.

Бай-Тайга кожуунунун прокуратуразы кадык камгалалының «Бай-Тайгада төп кожуун эмнелгези» күрүнениң бюджет албан черинде ажыл төлөвирин боттандырып турарына хамаарыштыр күш-ажыл хоойлужулгазын сагып турарын хынаан. Эмнелгениң биче ажылдакчыларынга төлөп турар шалыңы күш-ажыл хоойлужулгазынга дүүшпес дээрзин хыналда илереткен.

РФ-тиң Күш-ажыл кодекси-ниң 129 чүүлүнүн 1 кезээн, 133 чүүлү, 133.1 чүүлдүн 3 кезээн хажыдып, айда долузу-биле ажилдааны дээш ажыл төлөвирин Россия Федерациясында док-

таадып тургускан күш-ажыл төлөвириниң эң биче хемчээлинден куду төлөп турар болган. Хуу немелделери-биле болгаш Соңгу чүк коэфффициентизи-биле катай Тывага ажыл төлөвири бир айда 11333,50 рубльден эвээш эвес болур ужурул.

Ажыл төлөвирин төлээринге ажылдакчыларның эргелерин хажытканы дээш, кожуун прокуратуразы эмнелгениң кол эмчизинге хамаарыштыр РФ-тиң Административтиг чүрүм хажыдышкынынарының дугайында кодекстин 5.27 чүүлүнүн 1 кезээнде көрдүнгөн күш-ажыл дугайында болгаш күш-ажыл камгалалының дугайында хоойлужулганы хажытканы дээш херекти оттурган.

Буян ДЕМДЕК,

Бай-Тайга кожуунунун прокуратура.

КРЕМЛЬ ЕЛКАЗЫНГА КИРЖИР

Кремль Елказы – чурттуң миллион-миллион уругларының ыдыктыг күзели. Чыл санында, Чаа чылдың ол байырлалына аңгы-аңгы харназылыг беш муң хире уруглар, оолдар чыгып келир.

Москвада чурттуң кол Ёлказынче Тывадан — Бүгү-российжи, регион олимпиадаларының база чогаадыкчы конкурстарның тиелекчилери, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң база албан-хүлээлгезин күүсөдип тургаш мөчээн эрге-хоойлу органның ажылдакчыларының уруг-дары, 17 школары аъттаныптар. Оларны орукка ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының специализи, полицияның капитаны база уруглар эмчизи үдөп чедер. Тыва делегация Россияның найысылалына

декабрь 25-те чеде бээр, а декабрь 26-да Чаа чыл байырлалына киржир.

1954 чылда бичии көрүкчүлерге Кремль Ордузу эжиин бир-ле дугаар ажиткан: Чаа чыл көргүзүүнүн маадырлары революционерлер, маадырлыг «Аврораның» дааштаашкынының соонда, Ёлканың отчугажын кывыскан. Бо удаада чурттуң кол Ёлказынче чалаткан оолдар, уруглар солун ужураалдарлыг тоолдар болгаш мультфильмнер маадырларын сонугарга, чаа эш-өөр-биле найыралдажып, бодунун уйнуу Харжыгаш-биле келген Соок-Ирейге ужуражылар.

Кремль Ёлказының организаторлары чыл санында-ла чаа көргүзүгнү тургузуп, тоолчургу костюмдарны болгаш шимелде, каасталгаларны, кайгамчыктыг

хөгжүм композицияларны чаагадып турар. Бо чылдың ооң көргүзүүнүн утказын кым-д билбес, чүге дизе Чаа чыл — не тывызыксыг, солун болуу куннарлыг байырлал. Ынды болзажок, Кремль Ордузунун залына уругларның кичээлгей хөгжүмнүг шиң, танцы-самн оюн-тоглаалыг программалар база аттракционнар албан хаагчыларга турар.

Чаа чылдың байырлалы белеткеп, эрттиреринге т муң кижиге: театрлар артистер билдингир ыраажылар болгаш хөгжүмчүлөр, уругларның чогадыкчы коллективтери киржип турар. Москваның Профсоюздар федерациясы, РФ-тиң Президентизиниң херектер эгелели биле Москваның Чаа — уругларның кол Ёлказының организаторлары.

ТЫВАНЫҢ КОЛ ЁЛКАЗЫ

Республиканың бүгү кожууннарның болгаш хоорай школаларының өөредилгениң тергиннери, спортчулар, аңгы-аңгы маргылдааларның болгаш конкурстарның тиелекчилери, маадырлыг чорук кылган 7-ден 14 харлыг 650 хире уруглар, оолдар республиканың кол Ёлказынга декабрь 25-те чыгылар.

В. Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театры Чаа чылдың солун, баштак көргүзүлгелерин: «Австралияда угааныг күскежи» тоолчургу шиңи, хөглүг хоровод, оюннар болгаш конкурстарны белеткээн.

Соок-Ирей биле Харжыгаш чаңыл езугаар уругларга чигирлиг белеткелерни тыпсыр.

Тываның Баштыңының бодундан чалалга алган салым-чаянныг уруглар Чаа чылдың байырлалына база кээр.

Оларның аразында Тывада билдингир дараазында оолдар, уруглар: өөредилгениң тергиннери Ангырак Донгак, Чаян Тагаланов, Байкара Суургай, Сибирьниң робототехника фестивалының тиелекчизи Айбелек Хуурак, Польшага пианистерниң делегей конкурсузунун лауреады Чайзат Чечек-оол, «Синяя птица» Бүгү-российжи конкурстун киржикчизи Ай-Кыс Кыргыс, эштиринге Кызыл хоорайның чемпиону Илья Михайлов, олимпиадалар тиелекчизи Ангелина Манакова, 2015 чылда Пермь хоорайга Россияның бирги чери дээш хостуг хүреш маргылдаазында хүлер медальды чаалап алган Сайын-Белек Монгуш, Кемерово хоорайга Сибирь федералдыг округтун бирги чери дээш ушунун чуань-тунь маргылдаазына мөңгүн медальды алган Дарина Оюн дээш өскелер-даа.

Эрткен чылын Тываның Баштыңының Ёлказынга 700 уруг киришкен. Өөредилгеге, чогаадыкчы ажылга база спортка тергил дирткеннерге республиканың удуртукчузу ынчан мобилдик телефоннарны белекке берген.

Байырлал көргүзүүн Тываның филармонияның миниатюралар театры, күрүнениң Ойнаарактар театры, Кызыл хоорайның Культура, уран чүүл, спорт болгаш аныяктар политиказының департаментизи белеткеп турар.

ТР-ниң парлалга албаны

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Күш-культураның сайзыралына үлүг-хуузу болгаш өзүп орар салгалды кижизидер ажыл-херекке хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр болза:

Адар Начын-оолович КУУЛАР-ГА — «Тыва Республиканың чыынды командаларының спортчу белеткелениң төвү» республиканың күрүнө бюджет албан чериниң сумо хүрештин кол тренери;

Галина Александровна ХОПРОВА-ГА — Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну.

Тыва хүрешке бедик спортчу чедиш-киннери дээш «Тыва Республиканың Арзылаң мөгези» хүндүлүг атты тыпсыр болза:

Айдамир Владимирович МОНГУШ-КА — Россияның Суд приставтарының федералдыг албанының Тыва Республикада эргелелиниң суд приставы.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2015 чылдың декабрь 14
№ 235

Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга

база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының

100 чылынга алдар болдурган

Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал

медалы-биле Н.Д. Монгушту

шаңнаарының дугайында

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Россияның болгаш Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга база Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга алдар болдурган Тыва Республиканың юбилейлиг тураскаал медалы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ийиги чыыжының депутаты, «Белек» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилелдин чигине директору **Николай Давааевич МОНГУШУ** шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2015 чылдың декабрь 15
№ 238

Тыва Республиканың күрүнө шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

Башкы болгаш кижизидилге ажыл-чорудулгазынга ачы-хавыязы база хөй чылдарда ак сеткилдиг күш-ажылы дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле «Тыва Республиканың Кызыл хоорайның күш-шыдал болгаш угаан-медерелин сайзырадыр база экижидер №29 уруглар сады — Уруглар кадыын экижидер төп» Тыва Республиканың школа назыны четпээн уругларның муниципалдыг автономнуг өөредилге албан чериниң директору **Татьяна Валентиновна ЧЕБЫКИНАНЫ** шаңнаар.

Суд системазынга албан-хүлээлгелерин төлөптүг күүсөткени болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг юри-

зи» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Дээди судунун кеземче херектериниң талазы-биле суд коллегиязының суд составының даргазы **Галина Кенденевна ДОНГАККА** тыпсыр.

Өөредилге адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр:

Мария Таировна САРАЖАКОВА-ГА — «Тываның күрүнө университети» дээди профессионал эртемниң федералдыг күрүнениң бюджет өөредилге албан чериниң Кызылдың педагогика колледжизиниң башкысы;

Алексаа Сюр-ооловна ОНДАРГА — «Республиканың медицина колледжи» Тыва Республиканың күрүнениң бюджет профессионал өөредилге албан чериниң директорунун өөредилге ажылының талазы-биле оралакчызы.

Көдээ ажил-агы адырынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш «Тыва Республиканың көдээ ажил-агының алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты тыпсыр:

Владимир Донгакович ДАРЖААГА — Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожуунун «Малчын» күрүнө унитарлыг бүдүрүлгезиниң малчыны;

Николай Иванович СПИВАНОВ-КА — «Тыва Республикада Черлер мелиорациязының болгаш көдээ ажил-агыга суг хандырылганының эргелели» федералдыг күрүнениң бюджет албан чериниң кол гидротехниги;

Валентина Васильевна ХАНГАЕВА-ГА — көдээ ажил-агының хоочуну.

Өөредилге адырынга хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Рес-

публиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле шаңнаар:

Раиса Саяновна ДАЖИМБАНЫ — «Республиканың медицина колледжи» Тыва Республиканың күрүнениң бюджет профессионал өөредилге албан чериниң «Сестра херээниң үндезиннери» эртемниң башкысы;

Екатерина Торжувовна КУУЛАРНЫ — Тыва Республиканың Кызыл кожуунун Каа-Хем суурунун №1 ортумак ниити билиг школазының муниципалдыг өөредилге албан чериниң директору;

Алла Лоспановна МОНГУШУ — «Тываның күрүнө университети» дээди профессионал эртемниң федералдыг күрүнениң бюджет өөредилге албан чериниң юридиктиг факультетиниң хамааты эрге-хоойлу кафедрасының эргелекчизи, юридиктиг эртемнериниң кандидаты.

Хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Тыва Республиканың Баштыңының Хүндүлел бижи-биле шаңнаар:

Аида Конгаровна ДАГБАНЫ — «Тыва-да республиканың караа көрбестерге тус-кайжыттыг библиотеканы» күрүнениң бюджет албан чериниң директору;

Юрий Даш-оолович КЫРГЫСТЫ — Тыва Республиканың күш-ажылдың хоочуну;

Ирина Анатольевна САСИНАНЫ — Россия Федерациязының Пенсия фондузунун Тыва Республиканың Каа-Хем кожуунда эргелелиниң — күрүнө албан чериниң кол бухгалтери — саң-хөө экономика бөлүүнүн удуртукчузу.

Тыва Республиканың Баштыңы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2015 чылдың декабрь 15
№ 239

ЭЛЕКТРИК СЫЛДЫС

Сожум-топтук бүдүштүгү, дээң аныяк электрик Сылдыс Хертекке ужуражы бер-ооң мергежилдин болгаш аныягынын сонугадым.

Сылдыс, бодунуң дуга-номчукчуларга таныш-рып көрөм.

Мээң бичии болгаш элээди дугаарым бо-ла хоорайга эрткен. Сылдыс №15 лицейинге 1-ден 9-класка чедир өөрөнгөш, улаш-тып, 5-тен 9-ку классты №4 дугаар-ага доостум. 2009 чылда 9-классты доозуптарымга, акым-аа соңгаар хоорайларже сту-дентилеп чоруур сен бе деп сүмө-лөгөн. Кандыг, чүү-даа болза-а деп көөр-дүр дээш, докумен-теримни дужаап, Кызылдың-агаар школазынга чеде бер-тим. Россияның ортумаа, дээди-агаар чегерлеринче докумен-терин ыңчан ол школага ду-птурган. 9 класс доосканнар-агаар мергежилди бар, амгы-агаар аныяктыг болгаш ховар-агаар гежил-дир, ачаа өөренип-деп документ хүлээп турган-агаар парнын бирээзи сүмелээрге,-агаар дужааптым. Оон ол-ла-а колледжиниң студентизи-агаар ум. Авам, ачам база мени-агаар ил, өөредип чорудупкан.

Студент чуртталганы-агаар эгелей бээрге солун-бе, база өөренип турган-агаар еджиңни сонугадыптар-агаар бе?

Школаның 9-ку класын доос-тудентилей бээрге, со-чорду. Баштайгы үезинде-агаар чаныксап турдум. Оон ха-аа чорту чанчыга бердим. Россияның күрүне колледжи-агаар Россияда база бир шыырак

ортумаа өөредилге чери-дир. Мен энергетика бөлүүнге чангыс-агаар тыва турдум. Ында аңгы-аңгы мергежилдер аайы-биле өөредип-турар. Чогуу чангыс чер-чурт-туларым өске курстарга турган.

— Аваң, ачаң, акың дугайында-агаар чугаалаптар сен бе, Сылдыс?

— Ачам Григорий Сандыжап-ович Хертек Бай-Тайга чурттуг. Авам Байырмаа Байыр-ооловна Алдан-Маадырдан кижии. Ийи-агаар акым бар, олар аңгы-башка өг-бүлелер. Менден бичии кыс-агаар дунмаа Иркутскиниң эмчи уни-верситетинде өөренип турар. Оларны мени кезээде-ле деткип-турарыңа сеткилимден четтирип, өөрүп чоруур мен. Бичиимде-агаар Бай-Тайганың көктүг-шыктыг-агаар чайлаагында кырган-ачам-агаар аалыңга чайлаар турдум. Ол база мени ажил-агаар тура-соруктуг-агаар кылдыр кижизидип, кандыг-даа-агаар иштен чалданмас кылдыр ча-гып-сургуп чораан. Ам бистиң-агаар аравыста чок. Чайгы дыштаныл-агаар эгелээрге-ле, авам, ачам кырган-агаар ачаңга дузалаш дээш чорудуптар-агаар улус. Боттары, мында хоорайда-агаар ажил-агаар аныяктыг болгаш, чай чок.

— Электрик талазы-биле өөренирге берге-дир бе, кан-дыг-дыр?

— Чогуу өөрениринге бер-гедешпедим, 2 дугаар курстан-агаар эгелеп токтар шугумун коштуруп-агаар эгелей бээр. Шынап-ла, денди-агаар шыырак билиг бээр колледж-агаар чорду. Ол хире бедик билигиг-агаар черге өөренип тургаш, харын-даа-агаар болза бээр кирип келген мен-агаар деп бодаар турдум. 2012 чылда-агаар ол-ла хоорайның база бир улуг-агаар бүдүрүлгезинге практикам эрт-тирген мен. Доозупкаш, ажилдап-агаар кээрин сүмелеп турду. Дөрт чыл-агаар дургузунда колледже «4», «5»-агаар демдектерге өөрөнгөш, ортумаа-агаар өөредилге чериниң дипломун ал-гаш, Тывага чедип келдим. Ачаа-агаар ажилдап артып каар арга турган. Ынчалза-даа чаныксаңгы чор-ду. Электрик, шынап-ла, ховар-агаар болгаш нарын мергежил-дир. Эртеминге чоргаар боор, мээң-агаар дипломуну көргөш-ле, ажилче-агаар чалаар чорду.

— Ортумаа өөредилге че-рин дооскаш, каяа ажилдап-агаар эгеледиң, Сылдыс?

— Студентилеп тургаш, 2 ду-гаар курска-ла токтарны кожуп-агаар өөренип алган мен. Чай санында-агаар дыштанылган үезинде, кайы-бир-агаар организацияга электриктеп ажил-дап турдум. Күш-ажылымның-агаар баштайгы базымнарын студенти-агаар леп турган хоорайымга эгелээним-агаар ол. Амгы үеде Национал музейде-агаар электрик болуп ажилдап турар-агаар мен. Мында ийи кижии бар бис. Музейниң чырыдылганын шупту-агаар харыылаар, ток кожары кончу-агаар харыысалгалыг ажил. Бо мерге-жилге ыяап-ла өөренип алырга-агаар эки, оон башка токту шын эвес-агаар кожар болза, айыыл үнүп болур.

— Бодунуң үе-чегерлеринге бо мергежилге өөренип алы-рын сүмелээр сен бе?

— Мээң өөренип алганым-агаар мергежилдиг чангыс чер-чурттугларым оолдар эвээш-агаар турду. Ылаңгыя Тывадан ийи-агаар чангыс кижии доозуп үнер. Кеме-агаар рово хоорайның өске өөредилге-агаар черлеринде тывалар дыка хөйү-агаар биле өөренип турар. Келир үеде-агаар эмчилер, юристер, башкылар, экономистер, технологтар бол-агаар гаш өске-даа мергежилдиг болур-агаар оолдар, уруглар хөй. А элек-агаар триктер кончуг эвээш. Ынчангаш-агаар үе-чегерлеримни бо мергежилге-агаар өөренип алыңар, ажил-агаар аныягы тургустунары белен болур деп-агаар кыйгылар-дыр мен. Бир эвес-агаар юрист болган болзумза, ажилга-агаар тургустунарыңа арай-ла берге-агаар дежи бээр хире мен. Чүге дээрге-агаар юристер хөй.

Мээң-биле кады өөренип тур-ган эжим ам Кызылдың чылыдыл-агаар төвүнде электриктеп ажилдап-агаар турар. Ол өске курска турган. Тывага чедип кээривиске, биске-агаар ажилдарже орук ажык болган. Дораан-на мергежилвис аайы-агаар биле ажилдай бергенивис ол.

— Ортумаа өөредилге черин-агаар доозуп алган-дыр сен. Дээди-агаар эртемини чедип алырын бодап-агаар тур сен бе, Сылдыс?

— Ийе, дээди эртемини албан-агаар чедип алып сорулгалыг мен. Ты-агаар ваның күрүне университетинче-агаар дужаар бодап бар. Бо мергежил-агаар меңээ солун болгаш ажыктыг чор-агаар ду. Эртемин аайы-биле ам-даа-агаар бурунгаарлаар мен.

— Шынап-ла, ажыктыг мер-агаар гежил шилип алган, эр хей-агаар дир сен, Сылдыс, ажылыңга-агаар чедишкinnerни күзедим.

Анисья ТҮЛҮШ
чугаалашкан.

Айтырыг — харыы

БАЖЫҢЫҢАР ЧЫЛЫГ-ДЫР БЕ?

Кызыл хоорайның чаагайжы-агаар дытуттунган каа бажыңнарында-агаар чурттап турар чурттапчылардан-агаар үстүндө айтырыгны салдым.

Ольга Хурма, хоорайның-агаар чурттапчысы: «Мен Чехов кудум-агаар чузунда ниити чуртталга бажы-агаар нында элээн чылдар чурттап-агаар ор мен. Ында байдалды чугаа-агаар лаан-даа херээ чок. Телевизорга-агаар көргүзүп, солун-сеткүүлде бижи-агаар птур боор. Ол бажыңның дашты-агаар кы байдалыңдан көөрге безин-агаар илдең. Бирээде, чурттапчылар-агаар дан кончуг хамааржыр. Ийиде, ол девискээрни харылап турар-агаар компания шыңгыы харыысал-агаар галыг болур ужурулуг. Чамдык-агаар чурттапчылар кызып тургаш, септенип алыр. Өскелери херек-агаар ке албас, тоовас-даа. Бо тала-агаар зы-биле хемчегни алып кылдыр-агаар хоорай чагыргазынче, харылап-агаар турар компанияже бижикирни-агаар кириген бис, харыызы сураг чок. Ам-даа манап-ла тур бис».

Анна Ооржак, Лопсанчап-агаар кудумчузунда 15 дугаарлыг-агаар бажыңның чурттапчысы, дөрт-агаар ажи-төлдүг ава: «Бистиң залда-агаар 18 градус чылыг, өрээлге чүн-агаар уктар кедип албас болза, соо-агаар гу кедергей. Мооң мурнунда-агаар «Жилсервис» эргелеп-башкаар-агаар компанияның даргазы хому-агаар дал-билдиришкinner бижирге, херекке албас, хоойлу езугаар-агаар бир ай дургузунда харыызын-агаар даа бербээң, хынап-даа келбээң. Амгы эде адаттыңан «Центр»-агаар эргелеп-башкаар компанияның-агаар чаа даргазынга бодунга кире-агаар ривиске, дораан хынаары-биле-агаар специалистер чорудар бис дээң. Олар ам 2 ай «чоруп ораары» ол. Бир эвес соок дыңзыр болза, кышты та канчап эртер бис. Квар-агаар тира, чылыг, чырык, соок суг дээш-агаар төлевирни ай санында, харын-агаар даа эрттир та чүү дээш төлөп-агаар турар улус бис. Кызылдың ЧЭТ-агаар албан чериниң специалистери-агаар силерниң бажыңнары харыы-агаар лаар «Центр» эргелеп-башкаар-агаар компанияңарже долгаңар дээр. Бо айтырыгы кым шиитпир-агаар лээри билдинмес, «хагдынчак-агаар төгери»-биле демей-дир».

Дозур Шавыра: «Лопсанчап-агаар 37/1-де чурттап турар мен. Даштын соок дыңзыг эвес болуп-агаар турарыңдан, бистиң бажың мүн-агаар не чүгээр чылыг. Бир эвес соок-агаар дыңзыр болза, бажыңнарывыс-агаар соой бээр. Бажың иштинге чылыг-агаар идик-хеп ужулбас бис. Чылы-агаар дылга, чырык дээш ай санында-агаар төлөп турар бис. Бо талазы-биле-агаар айтырыгы тургузарывыска-даа, тоомчага албас-тыр».

Елена Таргын: «Калинин-агаар кудумчузунуң 2 а бажыңның 1-агаар дугаар подъездизинде бажыңнар-агаар соок. Батарейлери чылыын чы-агаар лыг. Чуртталга-коммунал ажил-агаар агыйының төлевирлерин, кы-агаар зып тургаш, төлөп турар бис. Бажыңнарывыска үр олурарга, демей-ле соок-тур. Чылыдылга-агаар талазы-биле хемчегни дарый-агаар алып болза эки деп дилеглиг бис».

Анисья ТҮЛҮШ.

РЕДАКЦИЯДАН: Хүннүң бо-агаар чузунда айтырыгларын кичээң-агаар гейге ал, ол талазы-биле ха-агаар рыысалгалыг удуртукчулардан-агаар кандыг хемчеглер алдынып-агаар турарың дугайында та-агаар йылбырны дараазында үндү-агаар рүлгелеривиске парлаар бис.

ЭЗИРИК ЧОЛААЧЫЛАР

Р-ниң Иштики херектер-агаар зыңга «Эзирик чолаачылар-агаар земче херээн онаары» деп-агаар та парлалга конференциязы-агаар ын. Чартык чыл бурунгаар, 1-ден тура, машина мунуп-агаар ан эзирик чолаачыларга-агаар арыштыр кеземче дүрүмүн-агаар елдирген. РФ-тиң кеземче-агаар мү күш кирген соонда, чеже-агаар ик чолаачы туттурганын, га кандыг кеземче херек-агаар оттурганын база хоойлу-агаар органнары бо талазы-би-агаар ндыг хемчеглер ап чорудуп-агаар ының дугайында ТР-ниң-агаар ның ОШАЧКИ эргелелиниң-агаар азының хүлээлгезин күү-агаар п турар полицияның под-агаар овниги Андрей Васильевич-агаар ышев биле яамының ис-агаар килдизиниң даргазының-агаар элгезин күүседип турар по-агаар аның майору Лариса Влади-агаар вна Панова республиканың-агаар алыг информация чеп-агаар риниң журналистери-би-агаар куражылгазының үезинде-агаар ээңнер.

Р-тиң Кеземче дүрүмүндө-агаар гылгалар күш киргениниң-агаар да, машина мунуп чораан-агаар ик чолаачылар база катап-агаар рарга, административтиг-агаар к ам кеземче херээнче-агаар иир. Автомашина мунар-агаар ин 3 чылда хоруурундан-агаар да, 2 чылда хосталгазын-агаар казыдып болур. Кеземчени-агаар елдирген-даа болза, ыңдыг-агаар ачыларның саны эвээже-агаар турарын Андрей Светышев-агаар үвүрел-биле чугаалады. Россияның ИХЯ-ның ОШАЧ-

КИ-ниң тускай ротазының ин-агаар спекторлары хоойлу-дүрүмде-агаар өскерилгелерниң күш кирген-агаар бирги хүнүндө руль артынга-агаар эзирик чораан ийи чолаачы-агаар ны туткан. ВАЗ-21093 авто-агаар машинаның 27 харлыг чолаачы-агаар зын Кызылдың Чапаев кудумчу-агаар зунга туткан. Ол бо-ла чылдың-агаар май 18-те эзирик чорааш, чо-агаар лаачылаар шынзылганын ха-агаар вырткан турган. Инспекторлар-агаар туттурган кижиден катап чурум-агаар үрээни дээш, кандыг кеземче-агаар алырын билер бе деп айты-агаар рарга, ол билер болган. Бо-агаар үүлгедиин, арага ижиксээш, кылганын ол тайылбырлаан. Ийигизи 26 харлыг чолаачыны-агаар Спутник девискээринге доктаат-агаар кан. Ол база 2013 чылда эзирик-агаар туттургаш, эзирик байдалын-агаар тодарадырыңдан ойталаан-агаар турган. Ынчан ооң чолаачылаар-агаар эргезин 1,5 чылга казаан. Ооң-агаар хуусаазы эртпээнде-ле, ам база-агаар туттургаш, эзириин тодарады-агаар рыңдан база катап ойталаан.

2015 чылдың ноябрь 30-ниң-агаар көргүзүү-биле Куравтоинспекция-агаар ажилдакчылары ниитизи-биле-агаар 317 чурум үрээшкinner илерет-агаар кен. РФ-тиң кеземче дүрүмүнүң-агаар 264.1 чүүлүндө көрдүнгөн адми-агаар нистративтиг кеземче херээнге-агаар онаашкан база эзирик байдалын-агаар тодарадыр эмчи хыналдазын-агаар дан ойталаан азы транспорт-агаар ту эзирик мунгаш, кем-херек, үүлгеткеш, судаткан хамааты-агаар ларга хамаарыштыр 249 кеземче-агаар херээн оттурганын Андрей Све-агаар тышев чугаалаан.

Лариса Панова журналист-

тер-биле чугаалажып тура, от-агаар турган 249 кеземче херээниң-агаар 23-үн судче дамчытканын дың-агаар наткан. Судтуң шиитпири-биле-агаар 9 кижиниң 2-зиниң (Туран биле-агаар Бай-Хаакка) хосталгазын 1 чылга-агаар казаан.

Самагалдай, Мугур-Аксы, Хадагайты база Кунгуртугга-агаар мындыг кеземче херектери дем-агаар деглеттинмээң.

Харыысалганы шыңгыы-агаар раткан турбуже, хүннүң-не 2-3-агаар эзирик чолаачы катап туттургаш, ОШАЧКИ-ниң демдеглелдеринче-агаар кирип турарын полицейжилер-агаар айткан.

2015 чылдың эрткен 11 айла-агаар рында эзирик чолаачыларның-агаар хайыңдан республиканың девис-агаар кээринге 102 озал-ондак демдег-агаар леттинген, ооң түңнелинде 49-агаар кижии амы-тыныңдан чарылган-агаар база 128 хамааты янзы-бүрү-агаар кемдээшкinnerни алган.

Автотранспортту эзирик-агаар башкарып чораан 4968 чолаа-агаар чы туттурган, оларның 200-агаар ү — херээженнер. Херээжен-агаар чон база эр улустан чыда кал-

байн, ылаңгыя сөөлгү чылдарда-агаар көвүдөп турарын олар дыңнатты. 2015 чылдың февраль 11-де-агаар Кызылдың автоинспекторлары-агаар 2 автоавария кылгаш, дескен 35-агаар харлыг херээжен эзирик чолаа-агаар чыны туткан. Илередип кээрге, ол Кызылдың эмнелге албан-агаар черинде терапевт эмчи бооп-агаар ажилдап турар болган. Адми-агаар нистративтиг протокол долдуруп-агаар турар үеде ол инспекторнун-агаар арнынче 2 удаа шашкаш, дыр-агаар бактап, ооң мага-бодунга хора-агаар чедирген. Түңнелинде, үүлгеткен-агаар херээ дээш, ачаа бурууну онаап, 1 чылга шенелдеге хосталгазын-агаар казып шииткен.

ОШАЧКИ-ниң ажилдакчы-агаар лары профилактиктиг ажил-агаар дарже база улуг кичээңгейни-агаар салып турар. Бо чылдың 11-агаар айларының дургузунда эзирик-агаар чолаачыларның хайыңдан орук-агаар транспорт таварылгаларын бол-агаар дурбас сорулга-биле «Эзирик-агаар чолаачы» деп 26 профилактик-агаар тиг хемчеглерни эрттиргеш, 612-агаар эзирик чолаачыны туткан.

Алдынай СОЯН.

ЧИДИГ КӨРҮШТҮГ ЧОГААЛЧЫ

Баштак болгаш шоодуглуг чогаалдарның бедик мергежилдиг болгаш уран аргазының мастери Василий Бора-Хөөевич Монгуш бодунуң чогаалдары-биле та чеже кижиниң карааның чажын төгүлдүр, кара баарын кадыр каттыртпаан дээр! Та чеже кижини сарыыл кири сайгарбаан, угаан кири угаатпаан дээр, та чеже кижини чонга чованчыг, хөйге көскү кылдыр хөрүктөвзүн дээр! Бо талазы-биле кашты көрүп, кажараан, хөйүн көрүп, көжерзүн чогаалчы-дыр. Оон чогаалдары амыдыралда, кижилерниң аажы-чаңында болгаш ажил-ижинде, угаан-медерелинде бар четпестерни билдире-биле, тывынгыр уран-чечени-биле, катап-татам-мас окур-хевир-биле сойгалап турар.

Василий Монгуш 1935 чылдың декабрьда Чөөн-Хемчик кожуунунуң Хөндөргей суурга төрүттүнген. Чадаананың №1 школазын дооскаш, өскөн-төрзүн черинге (ынчангы «Кызыл тараачын» колхозка) кезек үеде ажилдаан. Эрте-билиг чедип алыры-

биле Москва хоорайның Ломоносов аттыг университетиниң журналистика факультетинче өөренип киргеш, 1966 чылда университетти чедишкенин дооскаш, «Тувинская правда», «Тываның аныктары» солуннарга килдис эргелекчилеп, редакторлап чораан. 1970 чылда Бүгү-эвилеп радиозунуң Тывада тускай корреспондентизи бооп ажилдаан. 1971—1986 чылдарда Тываның ном үндүрер чериниң директору болуп, 1987 чылдан хүндүлүг дыштанылгаже үнгүже чедир ТР-ниң Күрүнениң телерадиокомпаниязының директорунуң оралакчызы бооп ажилдап чораан.

В.Б.-Х. Монгуш—ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы, «Шылгараңгай күш-ажыл», «Күш-ажылдың хоочуну» деп медальдарның болгаш «Парлалганың тергини» хөрөк демдээниң эдилекчизи, күш-ажылдың болгаш журналистиканың хоочуну. Ол — ССРЭ-ниң Журналистер эвилелиниң болгаш ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң

кежигүнү. Журналист, чогаалчы, окулдурукчу, юморист, сатирик.

Чогаал ажылын 1950 чылдан бээр шенеп бижип эгелзэн. Ынчалзажок чогаатканы ол ажилдарын парлатпайн чораан. 1960 чылдан эгелзеш, чогаалдары парлатпа арыннарынга көстүп, Василий Монгуш езулуг-ла чогаалчы ажилче ханылап кирген. Чыныды чечен чугаалардан тургустунган «Каткы бажы каткан эвес» деп баштайгы ному 1975 чылда чырыкче үнген.

Оон чогаалдары-биле силерни таныштырып көрейин:

«Каткы бажы каткан эвес» (1975), «Кадай-кыстың чаңы чараш» (1978), «Каттыраңнаан чаңы чараш» (1980), «Бодун мактаар, болбас тенек» (1982), «Каттырбайн чүнү чаңнаар» (1984), «Кадай-кыстың чаңы чараш» (1986), «Каш чаңыг кадай-кыстар» (1990), «Боданыры, ботка херек» (1993), «Кадай-кыска хаан-на мен» (1999), «Хамык ужур кадайларда» (2003), «Хамык ужур ашактарда» (2003), «Ыятпас херээжен» (2004), «Ыракка

ыянчыг, чоокка чованчыг» (2006), «Кадайыңга кагдырган сен» (2009), «Мээң кадайым — мээң кулум» (2009), «Каш катап кадай алдың?» (2010), «Адыргак ашак, адааргак кадай» (2010), «Авыастап билер сен бе?» (2014).

Оон чырыкче үнүп парлаттыгач чогаалдары чалданыш чок сүзүктүг, кижилерниң багын чайладып турар сүрлүг. Оон чогаалдары тыва литератураның үнелеп четпес ховар хевиринде бижиттинген.

Василий Монгуш — билдиги окулдурукчу. Оон тыва дылче эңне баштайгы окулдурган чогаалы Рабиндрат Тагорнуң «Аалчы» деп чечен чугаалар ному 1962 чылда чырыкче үнген. Ол Мухтар Ауэзовтуң «Кокаарак», «Чалыы салгал» деп номнарын, Чингиз Айтматовтуң «Сараланың салымы», Николай Доможаковтуң «Ырак аалда» деп номнарын болгаш Л. Лагинниң «Хоттабыч ашак» деп тоожу тоолун база А. Пушкинниң, А. Блоктуң, С. Есенинниң, А. Прокопьевтиң шүлүктөрүн окулдурган.

Василий Бора-Хөөевич чогаалдары чечен чогаалдарын арга — юмор аргазы-биле бижиттинген. Оон чогаалдары шоодуг болгаш дузаашкын аргажыглаттынып турар. Ол — гааракчы болгаш эскеринчел, тускайлаң үнүгү, амыдыралчы руштуг, чидиг көрүштүг чогаал. Чогаалчының база бир онза чүүлү — чечен чугаалары кысказында болгаш бижиттинген аргазында. Чогаал бүр солун болгаш дээштиг, чүве өвзүн өттүр, ырмазын сый, чал чалындыр көзөп турары-биле ол күштүг болгаш кижизиди салдарлыг, кижини номчааш, с дынмайн баар сорунзалыгы.

«Каткы бажы халалыг, шоо бажы соок» кылдыр бижиттин чогаалдары-биле хүндүлүг гаалчыыс, бистерни, номчуларын, ам-даа өөртүп чоруу болгаш Василий Бора-Хөөевич Монгушка кадык омакшылы узун назынын күзедим.

Надежда Куул

Кызыл кожуун библиоказының килдис эргелекчи

ТӨРЭЭН ЧЕРИНИҢ ХОВАР ОГЛУ

Тываның база бир онзагай девискээрлиг бай чери — Баян-Таланың ховар мөзү-бүдүштүг оглу, пионерниң, комсомолдун, компартияның, советтер ажылының хоочуну чораан (ам аравыста чок) Хожур-оол Эрелчинович Монгуштуң ажилдап чораан чылдарыга хамаарыштыр кады төрзүн кыс дүңмазы Галина Эрелчиновна Сандан-оолдун сахтыышкыннарын чонумга таныштырып көрейин.

Хожур-оол Эрелчинович Монгуш ада-өгбелериниң төрөл салгап чурттап чораан Баян-Таланың Ак-Шатта Ховужук деп кыштаанга 1939 чылдың декабрь 25-те төрүттүнген. Артында хини тууш ийис оол бооп төрүттүнген. Бирээзин кырган-ачазының кады төрзүн дүңмазы Анай кырган-авазы, ада-ие харамнанып турда-ла, эрежиб тургаш, азырап алганда, үш-ле ай болгаш, чок апарган. Төрзүн ада-иезинге дыка-ла хомуданчы болган.

— Бо оол төрүмелинден дыка угаанныг бооп төрүттүнген оол — деп, ававыс чугаалаар чораан. Чажындан ойнаары безин онзагай. Сырткы мунуп ойнап тургаш: «Бежен акша садып бердим, авай — дээр. — Ынчангаш хөй шалыңныг дарга болганы ол ыйнаан» — деп, авам, ачам чугаалаар чүве. Хензиг чажындан айбылатпас-даа, 2-3 харлыындан анай, хураган тутчур, эмзиржир. Оон 6-7 хар чедир өзе бергеш, шары мунуп алгаш, хөй када-рар, ада-иезиниң дузалакчызы апарган. Хол-биле чүве кылганда, шевери мырыңай кедергей. Дуңмалары бистерге ыяштан омааштарны чазап берип чорду.

Ада-иевистиң төрөл аймаавыс-биле чазын, чайын, күзүн өдек-хонаштарыыс Хая-Бажының адаа талазында Көк-Терек. Хемчиктиң хүн үнер талазы. Оон бир адын өгбелериавис Чодураалыг дээр. Хемчик кыды арыгларда чодураалар дыка чаагай үнер. Оон аңгыда чыжыргана баштары ууттунмас эглип бадып келген турар. Акывыс Хожур чыжыргана будуун бичии-даа

сыкпайн, бистерге адыштары-выс долдур чыып бээр. Ол үеде ада-иеңиң бичии-ле өзүп келген уруглары ажил-ишке кижизиттинген болгаш, өдек мал ажылынга дузалажыр, бичии-даа хостуг үе чок өзүп келдивис. Ада-иевис төрөл аймаа-биле Көк-Теректиң сугаттыг черлеринге чүзүн-бүрү тараазын чылдың-на, ажылгаарына чедер болгаш артар кылдыр тарып, дүжүдүн ажаап ап чордулар. Кырган-ачавыс Маңзай Чашпыйович Монгуштуң кады төрзүннери хөй болгаш, чаңгыс черге чыгып алгаш, сайзанактап, инек дүгүнден ачавыстың өйүп берген бөмбүү-биле ойнай бергенивисте, хөглүүвүстү канчаар ону, ам-даа ол-ла олчаан сактып кээримге, карактарга көстүп келирдир ийин. Кол командылакчыыс база-ла Хожур акым-на болгай. Баян-Талага «Октябрь 30 чылы» колхоз 1947 чылда тургустунганда, ада-иевис 1949 чылда колхоз кежигүнүгө киргеш, өдек долу хамык малын салгаш, малчыннай бергеннер.

1951 чылда Хожур акым Баян-Таланың 7 чыл школазынга өөренип киргеш, 1957-58 өөредилге чылында тергини эки, шаңнал-макталдыг дооскан. Чадаананың №1 школазының 8 «а» класынга өөренип киргеш-ле, Баян-Тала школазынга өөренип турганы ышкаш, хана солунну үндүрүп, кол редакторлап эгелзэн. Ол чечен-мерген болгаш бижириңге, чуруурунга дыка ынак. Школаның пионервожатыйына дузалажып, кызыл галстугун идик-хеви-биле дыка аргы-силиг эдилээр турган. Хостуг үлеринде конькилээринге дыка ынак. Чадаанага өөрени бергеш, комсомол кежигүнүгө кирип алгаш, кызыл билеттиг кээрге, дыка магадап турган бис. Школага комсомол эге организациязының секретарына, эки өөредилгелиг, үлегерлиг сагылга-чурумнуг дээш, соңгуп каан. Школага чарылбас эштери чаңгысклассчылары Борис Меңниг-оолович Куулар, Михаил Санчиевич Куулар олар чүве. Ынчан Чадаананың №1

школазының директору Дөжүлдей Бүрзүнеевич Ондар турган. Райком партияның 1 дугаар секретары Константин Канчырович Дилгижек школага хурал эрттирип келгеш, акымны орус дылче окулдуруп бээр кылдыр томуйлап алып турган. Даргаларның адын адаар азы фамилиязын адаар турганы нептереңгей апарган турган-дыр ийин.

Дилгижек дарга бир катап школага хурал эрттирип келгеш, мынчаар чугаалаанын дыка каттырып сактыр кижини. «Директор школа — корова, завуч — свинья, өске башкылар — петух» дээн дээрге орус омактыг башкылар кайгап каан-дыр. Херек кырында орустап билбес дарга мынчаар чугаалаар бодаан чүве-дир: «Директор башкы инекти тутсун азы азыразын, завуч башкы хавандан азыразын, өске башкылар дагаа, кастан тутсуннар». Дөжүлдей Бүрзүнеевичиниң чугаазы-биле акым класының даргазы, школаның комсомол эге организациязының даргазы болуп, школаны дооскуже ажилдаан бооп турар.

«Искра» колхозтуң даргазы Доктугу Чадаанага кандыг-бир ажил-агы аайы-биле хурал эрттирип келгеш, акымны албан окулдурукчулап алып турган. Үстүнде бижээнивис ышкаш, шак ыңдыг каттырыңчыг чугааларны акывыс бо-ла чугаалаар кижини. Ол үениң даргалары школага өөренимзэн, чүгле чайлаг школазы доосканнар, орус дылды кайын билерлер ийик. Акым оларга окулдурукчулап чораан болгаш, оларның арга-дуржулганын школадан эгелеп шигээдип алган болгаш, удуртукчу талазы-биле дендии арга-мергежилдиг чораан.

Тос класска өөренип тургаш, чаңгысклассчызы Дадар Кудерекковна Ховалыг-биле таныжып алгаш, школа дооскаш, өг-бүлө болуп чурттап бергеннер. Мен ынчан Чадаананың №1 школазынга 8 «а» класынга өөренип турган мен. Акым школаны дооскаш, Красноярскиниң эмчи институтунче дужаап кирип ал-

гаш, өөредилгези тергини эки тургаш, өлгөн мөчүлөр кезерге, кузуп, аарып, баксырай бээр, чечкиничел болганындан улаштыр өөренимзэн, «Октябрь 30 чылы» колхозтуң хову ажылынга учетчиктеп ажилдааш, Кызылдың башкы институтунга өөренип кирип алган. Чаавам-биле иелээ башкы институтун доозуп алгаш, Баян-Талага башкылап ажилдап эгелзэннер. Ийи чыл ажилдааш, «Октябрь 30 чылы» колхозтуң партия комитетинге ийи чыл ажилдааш, Чөөн-Хемчик кожуунуң райком комсомолдун 1-ги секретарына дыка макталдыг ажилдап турда, 33 хар чедэ бээрге, Чөөн-Хемчиктин СЭКП райкомунуң агитация-пропаганда килдизиниң даргазынга томуйлаткаш, дыка үр үеде ажилдаан. Оон СЭКП обкому чалай бээрге, ачавыс ынаваан. Новосибирскиде партияның дээди школазын кызыл диплом-биле дооскан. База катап СЭКП обкому чалаарга, уругларының авазы-биле ынашпайн барган. Оон Өвүрнүң райком партиязының 2-ги секретарына ажилдап турда, чаа-вавыс ханының базыышкыны улгаткаш, Чадаана эмнелгезинге эхкээривисте, аңаа чок болган. Оон соонда акым Чөөн-Хемчиктин райкуускомунуң даргазынга, хүндүлүг дыштанылгаже үнгүжеге, ажилдаан.

Чаававыс чок болган соонда, 13 чыл иштинде уругларын өскүсүрөтпейн, эрте-билигге өөредип, өстүрүп каан. Улуг оглу Радик көдээ ажил-агыг техникумун дооскан (ам аравыста чок), уруу Айлаң Бурятияның көдээ ажил-агыг институтунуң экономика салбырын дооскаш, ажилдап чоруур. Хеймер оглу Омак Кызылдың политехниктиг институтун инженер-механик мергежилдиг дооскан. Ачазының өөренип чорааны Новосибирскиде партияның дээди школазын тергини эки дооскаш, ОШАЧКИ-ниң кадрлар килдизинге ол ажилдап турду. Амгы үеде республиканың ОШАЧКИ даргазының оралакчызы. Иези

чок болганда, 4 харлыг хейм оглун ооргазынга чүчкөп турааш, херээжен кижилердудак чок арыг-силиг азыр каанын Чадаананың чону мадап чугаалаар. Чеже-даа ул албан-дужаалга ажилдааш, ул мурнунга өрү көрдүнмес, чон биле эвилең-ээлдек ажилдааш, раанын чону сактып чугаалааш.

Каш чылдарда бот чораа кады ажилдап турган эш-өөлериниң сүмези-биле баш эрте-биле Раиса Бадыевна-биле өг-бүлө туткаш, бир уруглуг-да болдулар. Эки-ле чурттап чордулар. Ол хеймер уруу адазын чырык бажын дөззэн, Москваның экономиктиг институтун терги эки дооскаш, Кызылда эртемини аайы-биле ажилдап чоруур. Уруглары шупту эрте-билигилги, бүлелиг, ажал-төлдүг, ажил-агылыг эки-ле чурттап чорлар. Акым хенертен бажынче хан чүгүр бергеш, 1996 чылдың апрель 5-ти «бурганнай» берди. Артып калга дуңмалары, уруглары бистерге дыка-ла чоктанчыг, хомуданчыг.

Ажилдап чораан чылдарында делгем Россияның улуг-улу хоорайларына ажылының аайы биле чедип, Индияже туристер баштап, акым четкеш келген. Кады төрзүннери, бистер, шупту эрте-билигилги, ажилдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үндүвүс — деп, Галина Эрелчиновна акызының дугайында мынчаар чылыг сактып чугаалады.

Хожур-оол Эрелчиновичиниң ачазы Монгуш Эрелчин Мандайович Алды-Хүрээге шажын чүдүлгенин тускай эртемини дооскан. Чоннун мал-маганы чиде бээрге, ном ажыткаш, өттүр көрүп, дозуп каар. Чаш уруглар сылданы бээрге, холдар, буттарын суйбааш, тарбыдап, тарина номчуп каарга, дораан арлы бээр. Каракка чүвө дүже бээрге, стаканга суг салып алгаш, ынаар дүжүр тарбыдаптар. Төөгү чугаалаарына дендии ынак, билбези чок. Бо-ла хамык эрте-били-биле чонунга бурганнааже бараан болуп чорду.

Сарыг-оол САНЧЫ

ереди́лге болгаш кижизидилге

«БОЛЧАГ ШАГЫ»

15 чыл — Чогаал чылы
алган. Тывада дээди бол-
ортумак өөредилге черле-
шкелерге солун ужура-
лар, тематиктиг кижизилер
яңзы-бүрү хемчеглер
биле эрткен.

Чылы кожунун Т.Б. Куу-
аттыг № 2 школазының
библиотеказына уруглар чо-
гаалга тураскааткан «Бол-
чаг» деп ужуражылга
ан. Ону культураның хоо-
ук библиотеканың эр-
кизи Екатерина Хертек
агазы Аяна Серенмаа-
организаастап эрттирген.
алчыларның чуруктарын
дыга көргүспүшкөн, та-
рылаарга, өөреникчилерге
чедир болгаш сонуну-
болган.

У. Хертек баштай Тываның
туң чогаалчылары С.С.
оол, С.Б. Пюрбю, С.С.
оол, М.Б.-Х. Кенин-Лоп-
ларның допчу намдарын,
илге номнарында кирген
терин, чечен чугааларын,
ларын таныштырган.

Уруглар чогаалының тер-
и Леонид Борандаевич
ибаның допчу намдарын
га көргүспүшкөн, ооң
и Лена» деп чаптанчыг
танаштырган. Чогаалчы
пүүн бодунуң хеймер кызы
а тураскаадып бижээн.
үлүктү 1 «д» класстың
икизи Начын Сат чыыл-
га номчаан.

Аразында шүлүкчү, жур-
ст Салчак Өдөкеевич
аның чогаалчы ажи-
аныштырган соонда, ооң
адакадык» деп шүлүгүлелин
класстың өөреникчилери
Ондар, Чаян Ондар база
ак Сарыг-оол шээжи-биле

номчааннар.

Екатерина Танова — Тываның
Улустуң чогаалчызы, журналист,
эртемден. Ооң чогаалдарын
номчуй бээр, уругларның ынак
ырлары кулакка дыңналып кээр.
Ылаңгыя «Бора-Шээлей» деп
хөгүлүг, чараш ырыны билбес
өөреникчи чок деп болур.

Уруглар чогаалчызы Кара-
Күске Чоодунуң уругларга би-
жээн шүлүктөрүн, ырыларын
уруглар садтарында бичии чаш-
тар амырап ырлажып турарын
Е.У. Хертек демдеглээн.

«Сылдысчыгаш» солунуң
редактору Александр Шою-
ну чыгып келгендерде бил-
бес кижичок, школачыларның
ынак солунун номчуп турарлар
хөй. Ооң «Миннишкин» деп
шүлүгүнге доктаап, ону сайгар-
ган.

Шак мындыг байдалга
өөреникчилер улуг чогаалчы-
лар-биле ылап-ла ужурашкан
дег болган.

«Эврика» уруглар төвүнүң
башкызы, журналист С.Б. Дан-
зын-оол үстүндө адаан улуг
чогаалчылар-биле таныш, чам-
дыктары-биле кады ажилдап,
оларның чогаалдарын, дириг
үннерин Тыва радионуң алдын
фондузунга коллегалары-биле
чыгып, бижидип, шыгжаанын
сактып чугаалаан. Ол ышкаш
бодунуң радио-дамчыдылга-
ларына кириштирип турган
С.А. Сарыг-оолдуң, В.Ш. Көк-
оолдуң үннерин магнитофонга
салып, дыңнаткан. Сайзыраңгай
техниканың ачы-дузазы-биле
бистиң аравыста шагда чок улуг
чогаалчылары-биле үннерин
дыңнаары өөреникчилерге дыка-
ла солун болгаш уттундурбас
болушкун деп болур.

С. АРАКЧАА.

Тыва Республиканың суд системазының 85 чыл оюнга

АРБИТРАЖ СУДУНУҢ ТӨӨГҮЗҮНДЕН

Кызыл хоорайның төп Кочетов кудумчузун
каастап турар чаа, чараш, улуг оран-саваларның
бирээзи Тыва Республиканың Арбитраж судунуң
бажыны эрткен-дүшкен кижилерниң сонунургалын
хаара туда бээр. Шак бо кайгамчык ордуда хайны-
гып турар ажил-иш 24 чыл дургузунда уламчылап
турар дээрзин билбес улус-даа бистиң республи-
кавыста бар чадапчок. Ынчангаш номчукчулары-
выска эрге-хоойлу камгалап, чөптүг шын дээш
туржуп турар күрүнениң бир чутула албан чериниң
дугайында сонунургадыр-дыр бис.

1991 чылда чуртка чаа экономика тургустунуп,
чурум-негелделер өскерлип, административтиг
удуртулгандан ойталап каапканының соонда,
аразында дең эргелиг, бот-боттарына чагырт-
пас ажил-агылар тургустунуп келген. Ынчан-
гаш сайгарлыкчы болгаш өске-даа экономиктиг
ажыл-чорудулганың субъектилериниң аразында
чөрүлдээлери чурумчулар эрге-хоойлу органы
арбитраж судун тургузары негетинип келгениниң
түннелинде 1991 чылдың октябрь 2-де Тыва
АССР-ниң Дээди Советиниң 183 дугаар док-
таалы-биле республиканың Күрүне арбитражын
Тыва Республиканың арбитраж суду кылдыр эде
тургускан болгаш ол езугаар Тываның Конститу-
цияынча эдилгелери кириген.

1991 чылда Арбитраж судунуң даргазының
албан-дужаалына Г.П. Стародубцева эң баштай
томуйлаткан. Ол үеден тура шииткекчилер болуп
ажылдаан И.В. Осокина, Л.К.-Б. Маады, Н.Б. Каши-
рина, Б.М. Соскар, М.Д. Данзырын, А.А. Абрамова
оларны адап болур. Судтуң тургустунарының
мурнунда аңгы-аңгы чылдарда күрүне арбитрле-
ри болуп Г.П. Стародубцева, Л.С. Маркина, О.Ш.
Донгак ажилдап чораан.

Бо хүннерде судтуң ажылы делегей чергелиг
негелделерге дүжүп турар, чаа шагның дериг-
херекселдери-биле чүмнелтиген, видеоконфе-
ренц-залдарга ырак-чоок черде улустуң кириш-
ке-биле хуралдарны эрттирип болур апарган. Оон
аңгыда, келген чонга херек ужурлуг медээлери,
судтуң ажылын чырыдып турар документи-
лерни суд оран-савазының ичинде тургузуп каан тускай
дериг-херекселдер дузазы-биле ап болур арга
тургустунган. Суд ажилдакчыларының айыыл
чок чоруу бүгү талалыг камгалаттыг боорда,
судтуң өске киржикчилеринге манаар азы ажил
чорударына эптиг байдалдарны тургускан.

2012 чылдан тура, бо хүннерге чедир судтуң
даргазында В.А. Ажи ажилдап турар, ооң ора-
лакчызы — А.М. Ханды. Бо хүннерде Тываның
Арбитраж судунда 2 суд составы болгаш Пре-
зидиум тургустунган. М.Д. Данзырын, О.Ш. Донгак
хөй чылдарның дургузунда суд ниитилелиниң
ажылына киржип, үлүг-хуузу кирип, шииткекчи
болуп ажилдап келген. 1990 чылдарның эгезинден
тура, бо хүннерге чедир ажилдап турар дуржулга-
лыг ажилдакчылары-биле 3.М. Кызыл-оол, О.Д.
Монгуш, С.С. Салчак оларны адап болур. 2004
чылда суд аппаратының бир дугаар удуртукчузу
кылдыр Ю.Ч. Ондар томуйлаттырган. Амгы үеде
ол албан-дужаалды А.Н. Аракчаа ээлеп турар.

Тываның Арбитраж судунуң амгы коллекти-
ви республикага эрге-хоойлуну сагыыр, чөптүг
шын чорукту камгалаар дээш, ажилды төлөп-
тиг уламчылап, республиканың суд ниитилелиниң
ажыл-амыдыралына идепкейлиг киржип тур-
ар. Тываның Шииткекчилер эвилелинде Ар-
битраж судун В.А. Ажи төлээп турар болза,
республиканың судьяларының квалификация
коллегиясында Л.К.-Б. Маады, Ч.Ч. Ондар, Э.А.
Санчат, Н.М. Хайдып кижигүн болуп кирип тур-
арлар. Оон аңгыда судья албан-дужаалына
кирер квалификация шыналгаларын хүлээп
алыр республиканың Шыналгалда комиссиязының
ажылына судьялар Ш.О. Донгак, А.В. Хертек, Д.В.
Сарыглар киржип турарлар. Арбитраж судунуң
коллективи ажылына бердингени, бедик про-
фессионал шынарлары болгаш хөй-ниитичи
идепкейлиг туружу-биле онзаланып турарлар. Ын-
чангаш республика болгаш федерация чергелиг
шаңналдарга төлөп-тиг болган ажилдакчылар хөй.

2011 чылда суд ажилдакчыларының болгаш
хоочуннарның демниг эгелээшкени-биле Тыва
Республиканың Арбитраж судунуң музейиниң
ажыттыганы эрткен төөгүзүңгө коллективтиң
хүндүткелин илередип турар. Суд системазында
анияк деп санаттынып турар арбитраж судунуң
мурнунда салдыгган сорулгалар чылдар эрткен
тудум, нарыдап, судтуң ажылының ужур-дузазы
улгадып, бистиң күрүнесте чутула чери ээлей
бергенинге чоргаарланыр бис.

Владимир АЖИ,

Тыва Республиканың Арбитраж судунуң
даргазы.

УКТУГ-ДӨСТҮГ, УС-ШЕВЕР АЛЫШКЫЛАР

ыс чуртту — Аянгаты.
хүнде Ак-Довурак хоо-
чурттап оран алышкы-
гайында бижип көрейн.
эрге Олег Каржыг-оол-
Өпей-оол Каржыг-оол-
омушкунулар-дыр. Чүү-даа
уктуг-дөстүг дээр-ле
о оолдарның адазының
ндан кырган-ачазының
азында шолу ады Дарган
А база бир кырган-ачазы
Барыын-Хемчикке эвес,
Тывага ат-сурагылыг чо-
өрлөп-Хам.

ег Хомушку уран чүүл
шезиниң тыва хөгжүм
елдери кылып салбырын
ан. Өпей-оол Хомушку
ндан ус-шевери-биле
ндан дудак чок. Харын-
илбил каастаар талазы-
ртып турар.

судумазы Айлаңмаа Кар-
ловна Хомушку — уруг-
адында башкы. База-ла
ү уран чүүлге киржип
р. Танцылаар, хомуска
р, ырлаар, хоюг чараш
Боларны кым-даа тускай
и херекселдеринге ой-
ылдыр өөретпээн. Алы-
н уран-шевер, таланты-
лганнары ол боор.

оолдарның эң улуг акызы
Каржыг-оолович Хомуш-

ку. Ус-шеверинден эрткеш, шуп-
ту хөгжүм херекселдеринге ой-
наар. Аянгаты суурнуң клувунуң
баяниси чорду. Дошпулуурга
ойнай бээр, кайгамчык-ла!
Чаңгыс чер-чурттугларына хүн
бүрү амыдыралга херек, та чеже
херексел кылып берген кижичи.

Хам кырган-ачазының
үлөзү дүшкеш, арай-ла ону ууп
шыдабайн барды. Далар, тыр-
тар апарган. Электен «адының
бажы хоя берди».

Алышкылар аъттың де-
риг-херекселин канчаар-даа
кылып турарлар. Оон аңгыда
анияк кыс уругларга, херээжен
чоннуң каасталгазы: сыргалар,
чүскүктөр, билектээштер, ил-
чирбеге азар кулоннар дээш,
чүнү кылбас дээр. Бо бүгүнү
арыг мөңгүндөн кылып турар-
лар. Каасталгаларны яңзы-бүрү
үнелиг даштар-биле сиилбип,
улам аян кирип турары кай-
гамчыктыг. Алышкыларның
база бир кылып турар чүүлү —
демир-хомус.

Чоокта чаа, бо чылдың
ноябрь 27-де, Тыва Үндезин
культура төвүңгө тыва хөгжүм
херекселдериниң делгелге-
зи болгаш мөөрейи болган.
Орта мастер кижичи бүрүзү
бодунуң холу-биле кылган ижи-
лин, бызаанчызын, хомузун,

кеңиргезин көргүскөн.

Мөөрей-делгелгениң кол
сорулгазы кайы мастерниң
кылган хөгжүм херексели кон-
чуг өткүт, дыңналгы, аянын
аялганы үндүрүп турарын тода-
радыры. Даштыкы каасталгазы
көрүштүүнче база кичээңгейни
салып турар. Мөөрейниң бо
кезээ кончуг солун эрткен.
Хөгжүм херекселдери шупту
тускай дугаарларлыг. Көжеге
артындан херекселдин дугаа-
рын адааш, бот-тускай мөргө-
жилдиг артист кижичи ойнаар чүве
болду. Ажюриде тыва национал
оркестриниң хөгжүмчүлери бол-
гаш хөөмейжилери: Евгений
Сарыглар, Бады-Доржу Ондар,
Аян-оол Сам, Аян Ширижик
олар дугаарын бижээни-биле
чүгле дыңнаар черинде. Ын-
чалдыр кончуг шын түңнелди
үндүрер комиссия болду.

Үстүндө бижип эгелээ-
ним алышкылар он беш яңзы
хевирниң демир-хомустарын
делгеп, мөөрейге киришкеннер.
Хомустарны үениң аайы-биле
бот-тускайлаң кылып турары
кайгамчык. Чижээ: «Аржаан-1»,
«Аржаан-2» базырыктардан
тывылган эң үнелиг тывыштар-
ны хомузунда сиилбип турары.
Ол дээр, бурун шагда тыва
кижиниң эдилеп чораан эди-

лелдерин бо хүнгү амыдыралче
кирип, ону дигизип турары
мастерлерге улуг үнелел. Чи-
жээ: демир-хомустуң сывында,
тырыкылай, дүрүжүп алган
пантера (хүлөр); дөрт дава-
ны-биле басып алган чоргаар
сыын (алдын); ынакшылга эң
шынчы, чалгыннарын херипкен
куу куштар. Хомустарның хап-
тарын чымчак ыяштардан тыва
кадыг идик болгаш өске-даа
таарымчалыг хевирлерге кылып
турарлар.

База бир солун чүүл, дижи
дүжүп калган улгады берген
улус хомус ойнавастай бээр,
диш чок деп чылдаганга кээр-
лер. Херек кырында кончуг ча-
раш, чиңгине шаандакы аялга-
ларны олар эдилеп чоруурлар.
Шак ындыг, дижи чок кижилер-
ге база демир-хомусту Олег,
Өпей-оол алышкылар кылып
турарлар.

Хомушку алышкыларның
кылган хомустары чон ортузун-
га тарап, үнелелди ап эгелээн.
Оон ыңай Тывада дыка хөй ан-
самблдер, артистер, оларның
хомустарына ойнап чоруурун
чугаалап турдулар.

Боттары топтуг-томаанныг,
шоолуг чүве ыттавас, оларның
чугаалаан сөзү топтуг, быжы-
рымчылыг. Ол черле дарган

кижиниң бир шынары, бүдүжү
чүве дээни кай. Улустуң ди-
лээндөн ойталап шыдавас.
Ажылы дээш кижилерден
өртээн ажыр акша-төгери-
даа ап шыдавас. Оларның ол
бүдүжүн чамдык уран чүүлдүн
кижилери ажык-кончаа бодап
үжөн, бежен хомустарны чагы-
дып алгаш, даштыкыдан кээрде,
номнар, футболка эккеп берип
турарын чүү деп бодаар-дыр си-
лер? Кижиниң холу-биле кылган
ажылы дег үнелиг чүве бар бе?

Тыва Үндезин культура
төвүңгө болган бо делгелге-
мөөрейге алышкыларның де-
мир-хомустары улуг үнелелди
алган. Олар, тыва национал
хөгжүм херексели хомус кы-
лырына мөөрейниң тиилек-
чилери деп хүндүлүг бижик-
биле шаңнатпышаан, немел-
де акша-хөреңги-биле база
шаңнатканнар. Өске-даа мас-
терлерден шаңнал чок артан
кижи чок болду.

Мөөрейниң төнчүзүндө «тө-
гери-столду» эрттирип, аңаа
чедер-четпезин айтып, чүүже
моон соңгаар кичээңгейни
углаарын Тыва Үндезин куль-
тура төвүнүң удуртукчузу И.М.
Көшкендей түңнөп чугаалаан.
Валентина БЕГЗИ (МОНГУШ),
хоочун башкы.

Улусчу езу-чаңчылдар чылынга

АВА КИЖИ – ХҮН

Чырык черге кижини чаягаш, доруктуруп өстүрери — ада-иениң хүлээлгези. Хензиг чажынга өлөй ырын ырлап ора, ава кижиги кижизидип өстүрер.

Бистиң Чаа-Суур сумузунуң көдээ ном саңында аваларга «В ожидании чуда» деп клуб ачылдап турар. Ол клубтуң кежигүннери — сумунуң иелери. Планнаттыг аңылдар ай санында аңгы-аңгы уланышкындарда эртип турар.

Чаш уруглуг иелерге солун-сеткүүлдү бажыңнарында чедирип берип турар бис. Оон ыңай биче чашка болгаш кижизидилгеге хамаарышкан солун кежээлерни көдээ ном саңында сумунуң эмнелге ачылдакчылары Чайнаа Тумат биле Аяна Монгуш эрттирип турар. Бүгү чурттуң байырлап эрттиргени Иелер хүнүндө «Аялганы тып» деп мөөрей клубтуң кежигүннери биле номчукчулар аразында эрткен. Чыылганнар мөөрейни дыка сонуургаан.

Сумунуң иделкейжи адалары Андрей Кыргыс, Чаян-оол Монгуш аваларга байыр чедирип, ыры-шүлүүн бараалгадыр, авалар аажок өөрзөн.

Аяна МАЙЫНДЫ,
Чаа-Суурда ном саңының эргелекчиси.

ХООЧУННАРНЫҢ
ҮЛЕГЕРИ

Чон аразында эскертинмес кижилер чоргулаар. Олар амы-хуузуңда ажил-ишти кылып, амыдырап чоруурлар. Ындыг-даа бол, оларның кылган ижи амыдыралга ажыктыг болуп, чон караанга ала-чайгаар-ла илдиге бээр. Ындыг кижилерни көөрге, назы-хары улгады-даа берген болза, аныяксыг көстүр.

Мээң маадырларым Өвүр кожуунда Чалаатының оглу, кызы Сергей, Роза Халбаажыктарның өг-бүлөзи, сумунуң хоочуннары. Кайызы-даа көдээ ажил-агый талазы-биле эртемниг болгаш, республиканың кожуун, сумуларынга ачылдап-чурттап каапкан, амыдыралдан хөйү көргөн өг-бүлө. «Кыры шимчээр — хырын тодар» дээр дег, Халбаажыктарның өг-бүлөзи чылдың кайы-даа үезинде хол куруг орбас, эң ылаңгыя чер ажылы-биле холбаалыг: ногааны тарып, эм оъттар, кат-чимисти, мөөгүнү чыып, кышкы курлавыр кылдыр ажыглап, чонга үлегерин көргүзүп чоруурлар.

Бир чазын Сергей, Роза тайгалап, тооруктаарыыс ол дээн-дир. Ону кыдыыңдан дыңнап турган кезек кижилер, чазын дыт бажыңдан тоорук чыыр дээр болгай деп, кочулаан дижит. Ынчалза-даа хөйү көргөн хоочуннар тайганың черде дүшкен тооруун чыып, өртөккө чедирип, чазын тооруктап болуп деп чүвени бадыткап кааннар. Оон эгелээш-ле, сумунуң чону тайгадан, черден амыдырап болурун билип, хоочуннарның үлегерин эдере берген. Чон аразында Сергей, Роза ышкаш ажыктыг кижилер чурттап-ла чоруур болза, амыдырал эки-жиир, оларның үлегерин алыры артык эвес.

Урана БИЧЕ-ООЛ,
Ак-Чыраа Культура одааның уран чүүл удуртукчузу.

ТЫВА ӨГНҮҢ АЖЫ-ТӨЛҮ

Тывага моон мурнунда шуут кээп көрбээн баштайгы орус-даа, европейжи-даа аян-чорукчу шинчээчилер тываларның ажы-төлүнүң өг бүрүзүндө көвейин, оларның уругларга ээлдээн, боттарының-даа, кожоларының-даа уруглары өөнгө кээрге, өскөлөвөс, бир аай чаптаар, чарашсынар, ооң-биле европейжи чоннардан бир-ле ылгалдыг онзагайын эскерип, ол дугайын орук демдеглелдеринде бо-ла бижигилээн болгулаар. Ынчалза-даа аян-чорукчу шинчээчилерниң ыңдыг хайгааралдары чүглө баштайгы даштыкы эскериглер боору магат. Херек кырында алыр болза, тыва улустуң ажы-төлүңгө хамаарылгазында оларның төрүттүнгөн азы өг-бүлөгө тыптып келген аайы-биле ылгавырлыг боору шаандан тура турган болгаш ам-даа ынчаар арткан. Ол аайы-биле тыва өг-бүлениң уруглары дараазында бөлүктөргө чарлыр: дун, ортун, хеймер уруг; хөй кыстар аразында чаңгыс оол азы хөй оолдар аразында чаңгыс кыс; ол ышкаш дың чаңгыс оолдуг, кыстыг-даа өг-бүлө турар. Ындыг төлдөргө «эр кара чаңгыс оол», «эр кара чаңгыс кыс» дээр. Олардан аңгыда боттарының ажы-төлү чок болганындан азыранды төлдүг ийикпе, ада чок уруглуг-даа улус чоргулаар. Ам оларга хамаарышкан чамдык чаңчыл-сагылгаларны көрээлиңер.

Уруг кавайы

Уруг кавайы-биле холбашкан болгаш уругну кавайлаар бетинде сагыыр ужурлар хөй. Кавайың чазаарда безин кайы хамаанчок эвес, а «ак сөөктүг» ыяштардан (хады, шиви азы хадын) кылыр. Кавайың эңмээн ээлгир хаактан, сөөскөндөн, ада-анда шалажыын, кырында хырыктарын (сайгыттар) талдан, кулузундан кылгылаан болгулаар. Чүгө дээрге өггө-даа, көжер-дүжерде-даа ие кижиниң холундан ыравас кавай чийк болгаш быжыг болуп ужурлуг. Ол ышкаш «ак сөөктүг» ыяштарга чаңнык дүшпөс дижит. Ынчангаш олар чаш кижини багай чүүлдерден чайгаар камгалап чоруур. Кавай — ыдыктыг эдилел. Ооң уржуундан кол сагыыр чүүл — ону арыглап, артыжаары. Ындыг езулалдарны хөй ажы-төлдүг буянның ие азы өгнүң кырган-авазы кылыр. Олар колдуунда уругнуң хинин кескен иелер болгулаар.

База бир солун езулал — кавайга уруг чыттырар бетинде, баштай аңаа эник ытты кавайлаары. Ында база ужур бар. Бир талазында, уругну эник-биле солуп, ынчалдыр «аза мегелээр» ол. Ол уруглар Эник-оол, Кызыл-Эник, Ыдынай, Ыдыжык, Хаважык, Ээргивей, Калдар-оол, Калдарбай, Көстүкей деп аттарлыг болуп. Тывалар көстүктүг, кызыл-калдар ыттан аза, бук коргар деп сүзүгүлдиг. Ынчангаш кавайлаар эниктиң караа көстүктүг, өңү кызыл-калдар болза, улам эки. Калдар-оолдар, көстүк-оолдар бүктү чүглө мегелеп куюлдулар эвес, а чаг-датпас, коргудар дээни ол. Ийи талазында, бир эвес кавайга ажар-бужар халдаан болза, эник ыттың чыдындан-на олар арлы бээр, «багай чүүлдер» чаш уругга эвес, а эникке чыпшынын деп сүзүгүлээр ол.

Оон аңгыда, кавайлыг уругнуң будунуң кырынга авазының шай согаажының дажын, ачазының чаныыжын салып каар. Ону авазы улус чокта, үнер, кирер апарганда, база ынчаар кылыр. Ооң ужуру — эмдыы даштар өгнүң ыдыктыг эдилели болганда, чаш уругнуң чайгаар камгалакчылары болуп. Ол ышкаш «кавай ачылаар» деп ужур база бар. Ол чүл дээрге уруг-дарыгга кызыы (чаңгыс уруглуг азы ооң соонда узамдыккан аныяк улус) болган ие кижиги хөй ажы-төлдүг чоок төрелинден ол өгнүң кавайын ачылап алыр.

Ооң соонда ол өггө бүгү чүве аайлыг болуп, хөй ажы-төлдүг болгулаар.

Чаптанчыг ужурлар

Чаш уруглар-биле дыка хөй ужурлар холбашкан. Оларның чамдыызы бо.

Амыдыралда ыңдыг база болгулаар, аныяк өг-бүлө чүглө «оолдааш», азы «кыс-тааш» туруп бээр. Ындыг таварылгаларда хөй оолдуг азы кыстыг өгден оол азы кыс уруг азырап алыр. Ооң соонда ол өг-бүлө оолдарлыг азы кыстарлыг бооп, шуудап чурттай бээр кайы хөй. Маңаа хамаарыштыр чамдыкта мырыңай чаптанчыг чаңчылдар база тургулаар. Бир эвес кыстары көвүдээш турупкан аныяк ада азы ие кижиги кандыг-бир хөй оолдарлыг төрелиниң азы таныш-көрүжүнүң оглун тудуп орда, ол бичии оолчугаш ичелепкен болза, ол база чаагай ужур — оолзураан ада-иениң күзели бүдөр таварылгалар база хөй турган. Ол ышкаш хөй оолдарлыг кыссыраан аныяк ие кыс уругга ичеледип алган болза, оолдарының аразында кыстыг-даа апаар. Бо талазы-биле база бир хилинчек чок чаптанчыг сагылга бар. Аныяк, төлзүрзэн ада-ие хөй уругларлыг өгден бир-ле эт-херекселди (оолзураан улус кестик, кымчы, сөдүрге, аргамчы, а кыссыраан улус хачы, ине, чүскүк) «бүдүү аптар» турганнар. Чамдыкта ол уругларның идик-хеви-даа бооп болуп. Ону ооржу чорук дивес, ол ужур-дур.

Чамдык шуут ажы-төл чок азы уругдары доктаавастан, элекке бүрлүп каар таварылгаларда аныяк өг-бүлө чоок төрелдеринден азы, хары-даа бол, чаңгыс чер-чурттугларындан чаш уруг азырап алыр. Төлгө кызаткан ыңдыг улуска ойталаар кижиги чок, а азырап ал турар талада чигзинер, дадагалзаар-даа чүве чок. Чүгө дээрге хөй ажы-төлдүг дээн соонда, ооң-биле шуптузун сөглөп кааны ол. Ындыг өггө чаагай кежик-чол доктааган болуп дижит. Ынчалдыр ажы-төлдүг болуп кежик азыранды оолдуг, кыстыг өггө доктаар. Олар ооң соонда уругдарылыг бооп, чурттап чоруй баарлар. Дора дизе, азыранды оглу, кызы өгленип-баштанып алырга, оларның уруг-дарыының аас-кежиктиг кырган ада-иези болуп. Азыранды уругну кажанда-даа ыя көрбөс, ажы-төлдүг-даа апаргаш, ачы-буянның төлү кылдыр көөр. Тывалар «азыранды оол аал баштаар, сурас оол суму баштаар» дижит. Аал-арбан дээрге-ле хөй ажы-төлдүг оштап турары ол. Чурт тудуп, улус чонун баштай бээр тоол-даа шагда бар, төөгүдө-даа бар. Бети дизе, Буян-Бадыргы Монгуш ноянның төөгүзү безин ону сөглөп чыдар. Ажы-төлдөн кызаттырган Хемчиктин Хайдып Үгер даа (Буурул ноян) яды өг-бүледен (бодунуң чылгычызындан) Буян-Бадыргыны азырап алганы-даа чөл. Ооң соонда азыранды оолдун чурт, кожуун-даа туда бергени шын. Бодунуң үезинде дээди эрге-дужаалдыг тыва нояннарда эң шыырак эртем-номнуг, өттүр көрүүшкүннүг, улуг угаанныг кижиги бооп, ылгалып үнгөн. Эргилделиг чаа үеде бир дугаар бот-догуннаан Таңды-Тыва күрүениң баштыңнарының бирээзи чораан болгай.

Чаш уруг домнуг

Тывалар чаш уругну сүзүгүлдиг кылдыр көөр, харын-даа бурганчыдар. Ол дээрге үстүндө чугаалааныыс дег, хөй уруглуг өгнүң эт-севин ажыы-биле дилеп азы чажырып аптарындан аңгыда, ол өгнүң эжик-эргининден айыс алыры база бар. Өгден үнерде, эжикке, эргинге дээп, сөгүрүп эртер азы өггө кирерде, шак ыңдыг езулалды кылыр. Кол-ла чүүл — уруг кавайындан, харын-даа чаш кижиниң хол, будунга дээп, айыс алыры, домнаашкынның (бо удаада бот-домнаашкынның) база бир хевири бооп турары ол.

Ийис уругларны, ылаңгыя оол, ийистерни онзаалап, домнуг дээр. Бары аарыгны ол уругларның дому-биле нээр. Чижээ, ымзанган, ажынып-дары кедергей хомудаан азы соокка чөлби таварылгаларда аныяк иениң эмиин ганчок ыжа бээр. Ынчан ийистер эжиги кайы-бирээзин (аргалыг болза, чер ба маңнай берген уругнуң) будунуң улуг эр ышкан эмигге дегзип, куду алзы черже у (черже сиңирери ол) домнаар. Аарыг ие эдидиниң изии азы шырыныгып дидир-намдаар, сагыш-сеткили оожургаар. Домнуг болуру чүглө ийистерге онаашпас харын өскөлөрдөн онзагай аажылыг, аңгезүлделиг уругларга хамааржыр. Ынчан уруглар бир болза, тоолда чүве дег, кө эрте чаңы көстүп, хеп-хенертен чугаазы берген, бут кырынга туруп, кылаштай бер азы үш, дөрт чыл иштинде үңгей безин бас тургаш, бир-ле хүн туттунуп, кылаш чоруй, шуут-ла дорт маңнай бээр.

Домнуг уругларга кандыг-бир айы халаптан элдеп арга-биле чайлай бер уруглар база хамааржыр. Оларны онза калакчы күштүг, «бурган-чаякчы ээ кер» деп чугаалажыр болгаш «чер хинниг», «д сүзүктүг» деп көөр. «Чер хинниг» дээр б анаа эвес. Ындыг уруг чер сорунзап күштүг, адаа аар, ынчангаш белең-сө кылаштавас, «чер тыртышкынның» дижит. Ие-черинден чарылбас дээни ол. А «д сүзүктүг» дээр билдингир-ле болгай. Ынчан уругдан хуулгаазын хам-чаякчы кижиги үнгүлээр ховар эвес. Олар чажындан онзагай бот-шынарларлыг оътчу, чат онза домнуг кижилер болуп.

Уругнуң камгалалы

Тывалар чаш уруг төрүттүнгөндө ооң каң кадык болурун магадылап эгелээ. Иштиг иениң сагыш-сеткилиниң оожургадыг болурундан эгелээр. Иезин камнаар — төлдү камнаары ол. Ол дээрге хамык мурнунда иштиг азы эмиглиг иени ачындап, сеткилин хомудадып, хол-чил чугаалавас, «серт-бурт кылбас». Сааттыг аргалыг болза, иженип-дааранмас, чаңг черге хөй олурбайн, шимченир ужур. Божуур уруу 5-6 ай чеде бергенде, аны иеге тараа соктадыр, эглип-дүглүп, кылып дег чийк ажил кылдыртыр, ырак черге бичи саваларга сугладып кылаштадыр. Аңг чаңы багай, үзер, тевер инек-даа сагдырба айт-хөл-даа мундурбас. Иштиг ие чайга камгалал сүзүктүг. Эмиглиг азы чаш уругт ава кижиден адыг-хайыракан безин чайла чоруй баар таварылгалар хөй.

Шаанда тывалар өөнгө ээренниг болурундан аңгыда, чаш уруг бот-камгалалда айыыл чайладыкчызы ээрен-манчактыг болурун кончук кичээр. Ол дүрзүлериң пестекидис быжындыларын кылгылаан болурун Тожуга 1917 чылда чораан эртемде аян-чорукчу А.В. Адрианов эскерип бижээ. Ээреннер чаш уругнуң кавайының эңмээни азы кырында ынаа, тербе бажыңга бедид астынган турар. Чаш уругнуң хини баа ыңдыг — ада-иезиниң орунуң бажыңды сырттыңа шыгжаттынып чоруур. Ынчангаш сырткы ыдыктыг, сүзүктүг эдилелдериниң бирээзи болганда, эң бүзүрелдиг, ынанышты шыгжамыр болуп.

Тыва кижиги дыка төлзүрек, «Мээң бэйим — ажы-төлүмдө» деп мерген сөстөрдө кандыг-даа хөөредиг чок. Тыва тоолдарда буянның ие чеди азы тос маадыр оолдарлыг азы кара чажындан кандыг-даа бергелерге торулбас, каржы күштерге ачдырбас, сагынгыр-тывынгыр өскүс-оолдар багай-оолдар болуп. Тыва кижиниң байың чүдөл дээрге, ада-чуртумда, азыраан магмаганында, ажы-төлүмдө дээр. Ынчангаш ажы-төл бистиң байыыс, эртиневис болгаш чоргааралыыс-тыр.

Сүлдөм МОНГУШ

«ШЫННЫҢ» ПОЧТАЗЫНДАН

ХӨЛЧОК ЧАРАШ ХӨНДЕРГЕЙИВИСТЕН

КӨВҮРҮГ БОЛЗА...

Адулуг акым, чаңгыс чер-
м. Тываның Улустун чогаалчы-
он-даа ыңай хөй-хөй шаң-
ның эдилекчизи Василий
Феодорович Монгуш силерге мугур
лааныңар-биле сеткилимниң
ындан байыр чедирип, ам-
й-хөй чылдарда кижилерниң
сеткилин көдүрүп, чедер-чет-
коптарып чорууруңар дээш,
ыңыг номчукчуларның мур-
байыр чедирерин чөпшээрер
р.
түг, шыктыг Хөндергейден
де кижилер өзүп үнгөн.
позитор, чогаалчы,

Ада-чурттуң Улуг дайынында
Амы-тынын бергеннер-даа,
Арат-чонну кайгаткан
Алдар-аттыг авашкылар —
Опал, Надежда-даа бар.

Мындыг чараш төөгүлүг, байлак
черден үнгөн аңчы, домчу Бора-Хөв
иревистиң ажы-төлдери силерде
чуртувустун чулуу сиңген деп бодаар
мен.

Силерниң үр чурттап, улус чонну
магададып, кижилерниң хей-адын
көдүрүп, чедер-четпестерин оюн-баш-
так-биле сойгалап чорууруңарда кады
чурттаан Галинаңарның үлүг-хуузу
улуг деп билер мен. Маринанар база

делегейни дескиндир кезип чоруур улуг
эртемден, тюрколог болгай. Мergen
оплуңар база-ла анаа эвес эртемниң оол
болгай. Кайгамчык тура-сорукут, хей-
адыңар бедик, сеткил-хөңнүңер сер-
гек, кижилерниң аажы-чаңында, мөзү-
бүдүжүңде экини, багайны-даа ылгап
билириңер силерге быжыг даянгыш-
тыр.

Орай-даа бол, сеткилим ханызын-
дан, бүгү хөндергейжилерниң мурнун-
дан байырывысты «Шын» солун дам-
чыштыр чедирип олур мен.

Хөлчок чараш Хөндергейин
хөлчок сактыр уруу Алдын-кыс
САРЫГЛАР.

Кижилер бо-ла чоруп чорааш, кандыг-даа
кижи-биле чугаалажып, таныжып алгаш, са-
гыш-сеткилинде дойлуп чоруур күзөлдөрүн,
хомудалдарын дыңнааш, шыдаар болзумза,
дузалашсымза деп бодай бээр. Бир катап
ноябрь айның эгезинде Тожуке төрөлдөп бар
чорааш, хем кечерде хемге олурупкан мен.
Коргар деп чүвемни, соогу база аажок. Кожам
Адыр-Кежиг чурттуг Валерий Доржуевич:

— Түвектиин көрүңер даан. Көвүрүгүгү болза
бир шуут, чоннуң аай-дедир аргыжарыңа таа-
рымчалыг-даа болур. Канчап бо-ла хемниң өске
уштарында көвүрүгүгү кылгылап каан-дыр, мага-
данчыг. Чырык база орта көрбес-тир бис. Мындыг
сайзыраңгай үеде, элдеп чүвө. Оода хемни дорт
кежип турар көвүрүгү болза...

Чүгүлө мында эвес, өске-даа черлерде хеме-
леп кечип турарың көргөн мен. Паром чүгүлө чай-
гы үеде ажилдаар, соок дүжөргө, хемелээриниң
айыылдыын, коргунчуун, түвектиин!

Кызыл — Тожу аразында чонну аай-дедир
сөөртүп турар чолаачыларны онзазындым. Олар
соокта-чарда аргышкан чонну суму бүрүзүңгө
чедирип турар. Чону-биле ажилдаар деп чүвө
бо-дур деп, иштимде амыраарымын канчаар
боор. Ооң мурнунда пассажирлерни Тоора-Хемге
дүжүрүп каар турган, суурларже чедер аргажок,
ылаңгыя таныыр улугу чок кижиге хонар чер ты-
вылбас. Чаш уруг эдертип алгаш, арга чадаарда
дилеп тургаш, милицияга хонуп чыдырывыста,
доңуп-дожаан авашкыларга изиг чем, чылыг
дөжек чадып берип турган оолдарга, орай-даа
бол, өөрүп четтиргенимни илередип олур мен.
Кижилер аразында буянныг кижилер чоруур-дур.

Ульяна АРАКЧАА-ВЕЛИЧКО.

Тожу кожуун, Ий сумузу.

ЧОНУ-БИЛЕ ЧҮРЭЭ ТУДУШ

авыстың кайгамчык салым-
ыг кижилериниң бирээзи
озитор Владимир Серен. Ол
имис чечектелип турар май-
жен-төрөөн делгемнерин эр-
ел чону-биле ужуражып, уран
изин өзүп олурар чаштарга,
ениң аныяк салгалдарыңа
н, хөглүг узун назылыгларга
аткан. Ужуражылга кезээни
иторнуң чонга билдингир
«Ат чок хемчигеш» деп ыры-
гелгезен.

Чараш аялгалар ол кезээни
гыш-сеткилди сергедип, ышам
хозадып, ыры-хөгжүм-биле
алып турган. Чал-оол даайының

чогаатканы «Чайлаг-Хем» деп ыры-
зын магадап чарашындывыс. Чараш
төөгүлүг ырыны төрөөн суурувустун
аныяк ыраажылары Радик Монгуш биле
Аңчы Салчак чон аразыңа тарадыр
ырлай бээр дээрзинге бүзүрөп каар-
дыр бис.

Чаңгыс чер-чурттууус композитор
Владимир Бюрбюевич бодунуң эрткен
оруктарын чонунга чугаалап берип,
база чоокта чаа чырыкче үнгөн «Ырла-
ла, чүрээм» деп номун сумунуң ном
саңыңа, Культура бажыңга белекке
берген. Ховар, чараш аялгалар бижип
чоруур, уран талантыг композиторнуң
чырык черге чаяттыңганыңдан бээр 55
база культура шугумуңга бараан болга-

нындан бээр 30 чылы-биле изиг байыр-
ны база чедирдивис. Дус-Даг дузун ам-
зай кааптарга, тура-сорууңар хайныгып,
сагыш-бодалыңар Чаа-Суурнуң Көндөй
ховузу дег делгем апаар. Ынчангаш
чону-биле чүрээ тудуш композиторнуң
ал-бодунга, өг-бүлезинге ам-даа чогаа-
дыкчы чедишкиннерни, кан дег кадык-
шылды база Успа-Хөлдүң чалгыглары
дег хоюг аялгалары чаңгыланып, чонун-
га ам-даа хөй чылдарда бараан болуп,
өөртүп, сергедир ырлап чоруурун төрөл
чонунуң өмүнээзинден күзөп арттывыс.

Аяна МАЙЫНДЫ,

Чаа-Суур сумузуңуң библиотека
эргелекчизи.

ЧАА НОМНУҢ ПРЕЗЕНТАЦИЯЗЫ

ин-Маадыр аттыг На-
музейниң конференц-
а чаа үнгөн «Дээди
чедишкиннер болгаш
иң рекордтары» деп
презентациязы болуп
Анаа номда кирген су-
рекордчу спортчулар,
аалчылар, парлалга,
кылдакчылары кириш-
Презентацияның баш-
ызы хостуг хүрешке
иң спорт мастери Сер-
жак баштайгы сөстү
ака эртемнериниң кан-
и Ондар Өргөлээрге

пардан эң баштай ССРЭ-
т мастери атты чедип
Өргөлээр Чуврекович
чугаазыңа спорт мас-
ип аары кайгамчык бер-
нынын чугаалаан. «Хе-
ында спорт мастерин
каарга, чыыр, дужаар
тилерниң бир-ле чүвө
азы хуусаазы эрте бер-
чүвө. Хостуг хүрешке
иң спорт мастериниң
вин 5 катап күсөдирге,
68 чылда Чернигов хоо-
аргылдаага тирилелгези
рген. «Мындыг ном үнүп
дээрге, мээң бодалым
ол-дур» — деп, ол чугаа-
Мында кирген медээ-
жи Интернеттен тыппас,
элер эң баштайгылары-
н башкы кижидир мен,
шупту шимчээшкине-
гаарап, эскерип турар.
айзырап турган 32 спорт-
иниң дээди көргүзүглери
життинген. Ынчангаш ам-
ыг номнар чырыкче үнер
идегеп тур мен».

курорттуң хөй чылдарда улуг
эмчизи турган Савин Ондар
мону чугаалаан: «Бо номда шаг-
төөгүдө уттундурган сураглыг
спортчуларның ады катап дир-
лип келген-дир. Кончуг ажыктыг,
Тываның чонун чаа езу-биле
спортче кыйгырган ном-дур.
Бичии оолдар суг болза, мону
номчуур болза, спортче шымны
бергенин билбейн баар. Бодум
спортка школадан эгелеп сун-
дугуп эгеледим, шой, штанга
көдүреринге ынак кижимен,
хүрежи, боксастып-даа турдум.
Хөй катап Сибирьниң болгаш
Ыраккы Чөөн чүктүң спартакиа-
даларыңа киржип, чемпионнап
турдум. Бо 73 хар-назынымда
арага-даа ижип көрбээм, таак-
пы-даа тыртып көрбээм мен. Бо
номда мээң 4 рекордум бар. Ам
безин турнике 20 катап харааш,
шаладан холдарым-биле 149
катап иттиниптер мен. Спортзал-
дарга штанга, шой көргенимде,
холдарым мурнумга туткаш,
чалбарып каар кижимен. Оларга
мен каян-даа буттарым безин
дээспес мен, чүгүлө холдарым-
биле тудар. Бистер дөрт алышкы
шупту спортчулар бис, эң адаккы
көргүзүүвүс — бирги спортчу раз-
ряд. Тывалардан Шойдан Ондар
шаанда 427 кг дашты көдүргөн-
дир. Мен Красноярскиге даш
көдүрер улусту көргөн мен, 300
килограммдан ажыр шыдавас
чорду. Бистиң бо дажывысты
кым-даа ам көдүрүп шыдавас
эвеспе».

Стол теннининге ССРЭ-
ниң спорт мастеринге канди-
дат Анатолий Серен Тывага 18
катап чемпионнаанын чугаа-
лаан. Ол — Тываның стол тен-
низиң федерациязының пре-
зидентизинге 25 чыл улай ажил-

даан, Сибирьниң, Россияның,
ССРЭ-ниң хөй санныг маргыл-
дааларының киржикчизи. Ол
бодунуң чугаазыңа, Кызылга
чурттап турган болгаш, хоочун
мөгелер Сталин Сарыг-оолдун,
Сарыглар Семис-оолдун, Куулар
Даржааның, Алексей Кумаяктың
хүрештерин көргөниң чугаа-
лаан. 1950-60 чылдарда Кызылга
хүреш көргөн аарыкчылар ара-
зында орус чон хөй турган. Стол
теннинин солуннарга бижир, а
номда чок турган. «Ам ол төөгүжө
киргени ол-дур» — дээн.

«Урожай» спортниитилелиниң
стол теннининге чемпиону чо-
раан, мөге Макар Донгак: «Кон-
чуг улуг ажил кылдыңган-дыр
— дээн. — Чедир бижиттинмээн
чүүлдер бар-даа болза, кол-ла
чүвө — дээди чедишкиннерниң,
рекордтарының өззө салдыңган-
дыр. Бо ном чон аразыңа улуг
сонуургалды үндүрери маргыш
чок».

Хостуг хүрешке Россияның
спорт мастери Маадыр Биче-оол
тыва чонга барык билдинмес дээ-
ди чедишкиннер турганын чугаа-
лаан. Кадык камгалалының сайы-
ды турган Бады Чуглур фектова-
ние талазы-биле ССРЭ-ниң спорт
мастери турганы кайгамчыктыг.
Билдей Каадыр, Владимир Ман-
дан-Хорлуу бир дугаарында
Тывадан дашкаар хостуг хү-
решке алдаржып эгелзэннер.
Аир-Санаа хол бөмбүүңгө садыг
ажылдакчыларының спартакиа-
дазыңа безин чемпион атты
чедип алган турган. Шак мындыг
билдинмейн барган спортчулары-
высты дараазында номга кирири
чугула.

«Тываның «Ирбижи», альпи-
низмге спорт мастеринге канди-
дат Марианна Кыргыс 1995 чылда

Омск хоорайга болган Россияның
херээжен спортчуларының бирги
фестивалыңа киришкеш, маңга
чемпионнаанын сонуургаткан.
«Бо ном энциклопедия уткалыг.
Мында эң бичии назылыг ре-
кордчу — 3 айлыг кавайда чаш
бооп турары безин кымны-даа
сонуургадыптар» — дээн.

Россия болгаш делегей чер-
гелиг автораллилерниң киржик-
чизи Олег Ондарның чугаазы
олурганнарның баарын саргы-
дыпкан. Бо спортчу улуг айыыл-
га аныяанда таварышкыш, ийи
холунуң орнунда протезтерлиг.
Бодунуң берге байдалыңа ча-
лынмай, инвалидтер машина-
зын эде кылдырткаш, авторалли-
лерге киржи берген. Ол Кызылда
2 өрзөл бажыңын садыпкыш, мар-
гылдаага киржир хол-биле чыгган
чиик машинаны Япониядан са-
дып алган. Россияда шак ыңдыг
чүгүлө 4 машина бар бооп турар.
2009 чылда «Улуг Торгу оруу»
деп Казань — Ашхабад аразы-
нда автораллиге кадык улустар
аразыңа чемпионнааш, «Париж
— Дакар» делегей чергелиг ав-
тораллиге киржир эргени алган.
Бодунуң машиназын Тулузадан
(Франция) Буэнос-Айресче (Ар-
гентина) паром-биле чедирерин-
ге херек 22 муң еврону тыппайн
барган. Ынчангаш Аргентина,
Чилиге Россияның «Камаз-Мас-
тер» командазын үдөп чораан.
Чыылган спортчулар, шак мын-
дыг быжыг тура-сорукут, кайгам-
чыктыг спортчу Тывага каян-даа
турбаан деп, чугаалап турганнар.

Тыва Чазактың ажилдак-
чызы Кызыл Маны: «Бо номда
езулуг бистерге херек чүүлдер
чыгдыңган-дыр. Аныяк-өскөн
өгбелериниң спортчу чедишкин-
нерин билип ап, боттары рекорд-

тар тургузарын бодай бээрлер.
Номнуң узун оруу ак болзун!»
— деп, ол йөрзөгөн.

Тываның спортун хөй чыл-
дарда удурткан, хостуг хүрешке
ССРЭ-ниң спорт мастери, педа-
гогика эртемнериниң кандида-
ды Сергей Ооржак, бичии ном
бижири, анаа хөй болгаш делгем
утка кирири кончуг берге дээр-
зин чугаалаан. «Бо ном чуга-даа
болза, ында кирген боттук барым-
даалар кайгамчыктыг хөй бооп
турар» — дээн. Хоочун турист
башкы, билдингир мөге салык-
чызы Александр Ооржак: «Шко-
лачылар аразында амгы үеде
чемпионнар кончуг көвүдзэн.
Өөредилге яамызы бодунуң
рекордтар номун кылыр болза
кончуг чугула» — деп демдег-
лээн. База-ла Тываның сураглыг
башкызы Валентина Тооруклаев-
на Ондар, бо номга үндөзүлзүш
суур, суму, кожуун боттарының
рекордтар номун кылыры чугула
дээрзин чугаалаан.

Номнуң автору М.Ховалыг
бодунуң чугаазыңа, ам кым-
даа сураглыг спортчу, рекордчу
болуп болур. Ону чедип алырда,
улуг маргылдааларга киржип,
Саян ажары албан эвес, спортка
хамаарылгалыг кандыг-даа шим-
чээшкенин кылгаш, тургусту-
нуп турар Эксперттик комиссияга
бүрүткөдөп ап болур. Кым-даа
бодунуң хуузуңда суурлар, ко-
жууннар аразыңа маңнап, Бай-
Тайга, Кызыл-Тайгазыңа дүргөн
үнүп, турникке хөй харанып, ийи
холу-биле черден иттинип дээш,
чүнү-даа канчап болур. Номда
дег кавайлыг чаштан эгелзэш,
ушпа кырганнар рекордчулар
болур дээрзин демдеглээн.

Владимир КЫРГЫС.

27 декабря
18:00 и 21:00
18+
Тел: 2-11-41

«ЫНАК ЧОР ШОУ-2»

Участники артистов Национального музыкально-драматического театра им. В. Кок-оола

31 декабря в 18.00
Театрализованный
концерт
CRAZY FIESTA
16+
Тел.: 2-11-41

и дискотека в фойе театра

Вечеринка жгучая, как чили, горячая, как темперамент мексиканцев!

FIESTA

Спектакль «Мексиканцы» — Мексиканцы — Мексиканцы

Профессионал өөредилгениң «ТЫВААВТОТРАНС» өөредилге-курс комбинатының автошколы

«В», «С», «ВС», «Д», «Е» категорияның чолаачыларын өөредириниң чыылдазын чарлап тур.

«ЭЖИНИ ЭДЕРТИП КЕЛ»!!! деп акцияны чарлаан. Сээң 7 хуу алырыңа эргежок чугула чүүл—чолаачылаар эргениң шынзылгазы негеттинип турар эштиг болуру!

Студентилерге чиигелделер бар!!! (студент биледиң көргүс)—1000 рубль.

Дараазында мергежилдерге өөредириниң биле чыылда доктаамал чоруп турар:

- «А», «В», «С», «ВС», «Д», «ВС», «ВЕ», «СЕ» категорияларның чолаачылары;
- айылдыг чүктөр сөөртүр чолаачыларны (ДОПО);
- пассажирлер аргыштыларының талазы-биле орук шимчээшкиниң дүрүмнериниң техминимуму;
- бүгү хевирлерниң чолаачыларының стажировкасы;

Төлээр хуусааны узадып болур, кичээлдерниң графигин өскерттир арга бар, өөренип турар кичи бүрүзүңе онзагай кичээлге.

Айтырыг салыр телефоннар:
(39422) 2-71-37, 2-90-09, 89607781555
Полевая кудумчузу, 120.

Долгаңар, келиңер, автошколаңың дуржулга-лыг башкыларыңа өөрениңер, бедик мергежилдиг болуп, оруктарга чоргаар чоруңар!

Лицензия №1281, 2011 чылдың 06.14-те ТР-ниң Өөредилге адырыңа хайгаарал албаны тывыскан.

Телевирлиг үндезинге парлаан.

ГБПОУ РТ «Тувинский сельскохозяйственный техникум» объявляет набор на курсы

1	Бухгалтер малого предприятия с ведением учета в 1С Бухгалтерия — подготовка — 1 месяц
2	Ведение бухгалтерского учета в программе 1С Бухгалтерия — 2 недели
3	Оператор ЭВМ — 2 недели
4	Основы работы в сети интернет — 2 недели
5	Слесарь по ремонту автомобилей — 1,5 месяца
6	Секретарь делопроизводитель — 2 недели
7	Фермер-предприниматель — 1 месяц
8	Электросварщик — подготовка, переподготовка на разряды

Начало работы курсов по мере комплектования групп.

Справки по телефону: 2-74-26;
8-923-382-88-84; 8-923-541-55-57

Лицензия А №01077 от 12 мая 2009г. Службы по контролю и надзору в сфере образования Республики Тыва

Кызыл хоорайда хуужуттунган чер садып тур мен. Тел: (8394-22)5-00-52

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Педиатр (бичии уруглар эмчизи) база гастроэнтеролог (ижин-баар эмчизи) дуржулга-лыг эмчи Нина Уйну-ковна Доспанчик 18 харга чедир уругларны хүлээп турар.

Адреси: Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 3/3 кабинет 306.
Баш удур бижиттирип алыр телефон: 8-923-55-99-365.

ОГРН 315171900002116

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Школарга, ясли-садтарга тускай

(стендилер, табличкалар, адресстер болгаш чалалга, хүндүлүг бижиктер...)

Организациялар-биле керээ езугаар ажилдап турар.
Өртектер чиигеттинген!

Кызыл хоорай, Калинин 23
«Бизнес-инкубатор», офис 2.
Тел.: 8-923-269-0760

Телевирлиг үндезинге парлаан.

Байыр чедиришкиннери

Зоя Сагдыевна ДУКТЕН

Чалыы шаандан сагыш-хөөнүн
Чаштар-биле доннап алган Башкы,
Чүс-даа чылда шүлүк, ырга алган ха
Чүрээвисте чурттап чор сен, эргим А

Ажыл-ишти, коллективти уштап-баш
Амыр-дыш чок иженип-ле чордун, А
Алдар-адың, хүндүткелин — сургуулд
Аяк шайлыг, чылыг өргээң — школа

Үнген-кирген арат-чонга хүндүлээч
Үзүм-чигир, аштыг-чемниг холу чем
Авыралдыг арны чырык Ававыс
Аравыска мөңгө чурттап чорзун!

Оолдары, кенээттери, уйну

Бистиң чоок кижилеривис: честевис, күдээвис Сергей Ту ович САНЧЫ болгаш ооң чуржузу болур угбавыс, дуңм Чечена Горькиева бо неделяда юбилейлерин демдеглетт Эргим, ынак кижилеривиске байыр чедирбишаан, дарааз одуругларны бараалгаттывыс.

Чүгүрүк Россия аъттыг
Чылгычы Санчы дээрзи
Чонунга хүндүткелдиг,
Чоргаар честевис.

Ажылгырың, чоннуң биске үлегер боор,
Арбын чоннуң биске база төрелдер боор.
Алдар-адың салгалыңа база алдар.
Аас-кежик аалыңарга доктаар болзун!

Чечен угбам аажок чечен,
Аайлаштыр салып олар.
Челер-Ойну ырлаптарга,
Аажок чараш чончу үнүг.

Ынчангаш силер ийи честешкиге юбилейиңер-биле база байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, назылаарыңарны күзедивис.

Монгулдарның, Даржааларның өг-бүлөзид

УАЗ автомашинага артык кезектерни

барын садып ап, чогуң чагыдып ап болур. Чагыдар бо өртээниң 50 хуузун баштай төлөп алыр. Өртээ Новосибир хоорайны. 20 хууга чедир чиигелделиг.

Магазин «Регион 17»,

Интернациональная кудумчузу, 115, (2 дугаар к)
Тел. 8(394-22)-6-60-40, 8-913-358-08-88.

ИП ФАТЕЕВ А.Ю. ОГРНИП 31517190000

Телевирлиг үндезинге парлаан.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Пий-Хемского района поступило заявление о предоставлении в собственность земельного участка кадастровым номером 17:18:0104002:321, из категории земель сельскохозяйственного назначения, расположенного по адресу: Республика Тыва, Пий-Хемский район, местечко «Вавилин-затон», Садоводческое некоммерческое товарищество №13 «Вилинский затон», ул. Светлая, №53, с общей площадью — кв.м., разрешенное использование — овощеводство.

В рамках действующего законодательства в течение 30 со дня опубликования данной информации отделом земельных и имущественных отношений и администрации Пий-Хемского жууна принимаются письменные заявления по данному заявлению. Начальник отдела земельных и имущественных отношений и архитектуры Б.В. Кужугет.

Наращивание ресниц (норка, шелк, лисичка);
Оформление, покраска бровей;
Маникюр (детский, обычный, Shellac);
Вечерние прически;
Косы различной сложности;
Макияж повседневный и вечерний;
Рисунки, узоры на лице и теле;
Хна, тату (мехенди);
Прокол ушей.

Тел.: 8-923-383-3

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар Ш.М. СУВАН.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, секретарь — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы — 2-17-91, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Социал камгалап болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Реклама, чарлал килдизи — 2-18-10, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 4582. Номериңарла дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000733 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникация адырыңа хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республикасының харылзаа талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүтк Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакция туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш еске-даа фотолары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.